

Over de ontwikkeling van de legenden en de hedendaagse gebruiken van gewijd brood rond Sint-Hubertus (655-727)

Marcel De Cleene
Jean Pierre L. De Keersmaeker

Inleiding

In 1927 vierde men de 1200-jarige jubelfeesten voor het overlijden van Sint-Hubertus in Saint-Hubert, Tervuren en Brugge. (1) Een bidprentje uit die tijd vermeldt dat Sint-Hubertus de laatste bisschop van Tongeren was en de eerste bisschop van Luik. De bisschoppelijke zetel zou door hem naar Luik verplaatst worden. Hij wordt aanbeden als patroon der jagers en bijzondere beschermer tegen razernij “*zoo bij menschen als bij beesten*”.

Er is rond Sint-Hubertus een diep gewortelde, zeer poëtische legende gegroeid, die de historiek in de schaduw stelt. Waar moet de verklaring worden gezocht voor de grote populariteit van de H. Hubertus? Om inzicht te verwerven in die legende, is het onontbeerlijk kort in te gaan op zijn levensbeschrijvingen (*Vitae*) en zijn mirakelbeschrijvingen. Zij tonen niet alleen aan hoe een summiere levensbeschrijving, zoals weergegeven in de eerste *Vita*, zich door de eeuwen heen ontwikkelde tot een prachtige christelijke legende, waaraan interessante volkskundige gebruiken verbonden zijn. Deze gebruiken beantwoordden perfect aan de basisaspiraties van de gelovigen. Tot de nieuwste tijden was dit gezondheid voor mens en dier (vee, neerhofdieren, trekdieren, jacht- en waakhonden...) en het behoeden van de mens voor allerlei onheil (jachtongevallen, epilepsie, bezetenheid...). De (terecht) grote angst voor de onverbiddelijke hondsdolheid zorgde ervoor dat Sint-Hubertus – als vermeende genezer van deze ziekte – voor alle lagen van de bevolking belangrijk was. De adel vreesde bij de *parforcejacht* voor beten van opgejaagde dieren, terwijl de boer bang was dat wolven of vossen zijn dieren zouden bijten en zo de dodelijke ziekte zouden toelaten zich te verspreiden in zijn gezin. Het is dan ook helemaal niet verwonderlijk dat Sint-Hubertus een belangrijke heilige werd tot ver buiten de Ardennen en dat hij werd beschouwd als een van de maarschalken van God. (2)

Hagiografieën en mirakelverzamelingen van Sint-Hubertus

De *Vita Prima Sancti Huberti* (anoniem, ca. 743) geeft een eerste beschrijving van het leven en de dood van de Luikse bisschop Hubertus. De auteur is een monnik die ze waarschijnlijk schreef ter gelegenheid van de verheffing van het gebeente van Sint-Hubertus te Luik op 3 november 743. Hij beschrijft hoe de opening van het graf gebeurde in het bijzijn van Carloman, hofmeier en broer van Pepijn III de Korte (ca. 715-768). De overbrenging van het stoffelijk overschot van de crypte – alwaar het sinds 727 rustte – naar het hoofdaltaar van de kapittelkerk Sint-Pieter, moest de canonisatie van Hubertus verkondigen. ⁽³⁾ De auteur beschrijft de verdiensten en deugden van bisschop Hubertus, met stereotypen eigen aan alle heiligenlevens. Over zijn jeugdijaren en de beginjaren van zijn episcopaat geeft de auteur echter weinig informatie. Nergens wordt met een woord gerept over een miraculeuze genezing van hondsdolheid (rabiës). ⁽⁴⁾

De *Vita Secunda* is van de hand van Jonas van Orleans (ca. 825) en werd geschreven ter gelegenheid van de translatie of overbrenging van het stoffelijk overschot van Sint-Hubertus van Luik naar Andagium, ook Andage of Andain genaamd, ⁽⁵⁾ het latere Saint-Hubert-en-Ardenne. Deze *vita* komt grotendeels overeen met de eerste. In dit heiligenleven is ook geen sprake van het genezen van hondsdolheid of Hubertus' rol als patroon van de jagers. ⁽⁶⁾

De eerste mirakelverzameling *Miracolorum sancti Huberti post mortem* (anoniem ca. 850) geeft een beschrijving van 8 mirakels die zich na de *translatio* naar Andage voordeden. Die mirakelverzameling werd geschreven door een onbekende monnik waarvan men aanneemt dat hij de aankomst van de relieken zelf heeft meegemaakt. Van zodra het stoffelijk overschot in Andage aankwam, deden er zich reeds enkele mirakelen voor, althans volgens het geschrift. Het gaat hier voornamelijk om het genezen van blinden en verlamden. ⁽⁷⁾ Ook in deze *Miracolorum S. Huberti* wordt nergens melding gemaakt van een genezing van hondsdolheid of het patronaat van de jagers. Deze mirakelverzameling toont door het kleine aantal mirakelen aan dat de Sint-Hubertuscultus traag op gang is gekomen. ⁽⁸⁾ De ligging van Andage in het hartje van de Ardennen zal hieraan niet vreemd geweest zijn. De redenen waarom de Luikse bisschop Walcaud de translatie in 825 naar dit afgelegen oord heeft toegestaan, waren meer strategisch dan religieus. Enerzijds werd vermeden dat de Sint-Hubertuscultus die van Sint-Lambertus in Luik zou overschaduwen, anderzijds kregen het bisdom Luik en het christendom vaste voet in een verafgelegen gebied. De overbrenging gebeurde zeker met de goedkeuring van de aartsbisschop van Keulen en keizer Lodewijk de Vrome (778-840). ⁽⁹⁾ Beiden hadden

ongetwijfeld belang bij de kerstening (lees: controle) van dit heidense en weinig toegankelijke gebied.

Lambert de Jongere schrijft aan het einde van de elfde eeuw zijn mirakelbeschrijving, bekend als de tweede *Miracolorum sancti Huberti post mortem*. Lambert behoorde tot de kloostergemeenschap van Andain, en beschreef in totaal negenentwintig mirakels. Naast de genezing van lammen en blinden wordt nu voor de eerste maal melding gemaakt van een genezing van hondsdolheid. ⁽¹⁰⁾ De auteur beschrijft hoe vier personen genazen door een incisie en inplanting van een draadje uit de Heilige Stola van Sint-Hubertus. Deze ingreep bestond erin dat de priester een snede van ongeveer twee cm maakte in het voorhoofd van de zieke. ⁽¹¹⁾ Daarna werd met een pincet de huid opgelicht en een stukje draad uit de stola van Sint-Hubertus ingebracht (afb. 1). Op de wonde werd een zwarte hoofdband aangebracht, die de zieke negen dagen moest blijven aanhouden. Daarna moest hij een noeven (9 dagen) houden voor Sint-Hubertus. ⁽¹²⁾ In deze mirakelverzameling wordt voor het eerst ook melding gemaakt van Sint-Hubertus als patroon van de jagers. Er is echter nog geen sprake van de jachthoorn als attribuut van Sint-Hubertus. ⁽¹³⁾ Deze zal pas aan het einde van de dertiende eeuw in de iconografie verschijnen, dus vóór het hert met het crucifix in de legende zal opduiken. ⁽¹⁴⁾

Afb. 1: Een monnik voert een incisie uit op een pelgrim.

Miniatuur uit een vijftiende-eeuws handschrift (BNF, Paris. Fr 424 fol. 60).

Het *cantatorium* (vóór 1107) is een kroniek van de abdij van Saint-Hubert, die ook van de hand van Lambert de Jongere was. Hierin wordt duidelijk vermeld dat de relieken van Sint-Hubertus de macht hebben hondsdolheid te genezen. De auteur vertelt dat graaf Adalbert van Namen en zijn vrouw Ida tijdens hun jachtpartijen regelmatig het bedevaartsoord bezochten en bij die gelegenheid een deel van de

jachtbuit aan de abdij van Saint-Hubert schonken. ⁽¹⁵⁾ Een gebruik dat tot vandaag in ere wordt gehouden door enkele jachtverenigingen. Wij zien in het *cantatorium* en de tweede *Miracolorum sancti Huberti post mortem* een eerste belangrijke verschuiving. Daar waar de eerste mirakels werden toegeschreven aan de primaire relikwieën, dit is het lichaam van Sint-Hubertus, zien wij hier dat de stola van de heilige als secundaire relik naar voor wordt geschoven en verheven wordt tot de Heilige Stola.

De derde *Vita* maakt deel uit van de *Vita Lamberti* (1143-47), de voorganger van Hubertus, en is van de hand van de Luikse kathedraalheer Nikolaus. Nikolaus zal als eerste de feiten uit het leven van Hubertus vermengen met miraculeuze gebeurtenissen en verhalen die onder de pelgrims de ronde deden. Daar waar geen historisch feitenmateriaal beschikbaar was, brengt de auteur naar eigen inspiratie en goeddunken aanvullingen aan. Twee nieuwigheden duiken op: Hubertus krijgt een adellijke Merovingische afkomst, ⁽¹⁶⁾ en voor het eerst wordt vermeld dat hij een pelgrimstocht naar Rome onderneemt, en daar een ontmoeting met de paus heeft. Hubertus zou volgens Nikolaus afkomstig zijn uit Aquitanië. Hij kreeg bij zijn geboorte – door historici gesitueerd rond 655 – van koning Theodoricus III van Neustrië de titel van paltsgraaf. Op die manier wordt Hubertus verbonden aan het Franse koningshuis, wat het latere succes van Sint-Hubertus bij de Franse adel zal verklaren. Wegens een conflict met hofmeier Ebroïn ging hij samen met zijn tante Oda d'Amay, de weduwe van hertog Boggis van Aquitanië, naar Austrasië. ⁽¹⁷⁾ Oda d'Amay (later: de heilige Oda) verdeelde haar vermogen onder de armen en trad in het klooster, terwijl Hubertus verkoos volgeling te worden van bisschop Lambertus. ⁽¹⁸⁾ Hubertus gaat op bedevaart naar Rome om op het graf van Sint-Petrus te bidden. Paus Sergius I (687-701) krijgt een visioen waarin hem de dood van bisschop Lambertus wordt kenbaar gemaakt en hij benoemt Hubertus tot opvolger. Nikolaus heeft er met deze *vita* voor gezorgd dat de levensloop van Hubertus er uitziet als een logische aaneenschakeling van feiten, en dat zijn hagiografie geen lacunes meer vertoont. Dit betekende niet dat, zoals de volgende *Vita's* aantonen, er geen toevoegingen meer mogelijk zijn. Een hagiografie is nooit af, er is altijd plaats voor een beetje meer. Deze derde *Vita* zal echter wel de basis vormen voor *Vita IV* & *V*.

In de *Vita Quarta* (15de eeuw) komt voor de eerste maal het nu alom bekende kruisdragende hert aan bod. ⁽¹⁹⁾ Toen Hubertus aan het hof van Theodoricus III in Neustrië vertoefde, ⁽²⁰⁾ ging hij liever op jacht dan naar de kerk. Tijdens een jachtpartij verschijnt een hert met een crucifix in zijn gewei. Tijdens deze verschijning hoort Hubertus een stem die hem zegt dat, indien hij niet in de hel wil belanden, hij een godsvruchtig leven zal moeten gaan leiden. Hubertus beslist niet

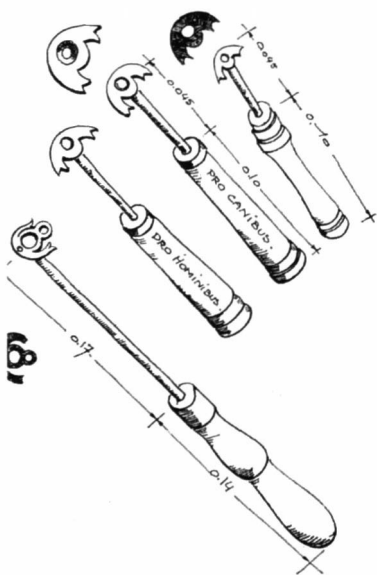
alleen de jacht op te geven, hij verlaat ook vrouw en kinderen om een godsvruchtige volgeling van bisschop Lambertus te worden. De *Vita Quarta* voegt aan de ontmoeting met paus Sergius I (687-701) enkele nieuwe details toe. Als Hubertus in de Sint-Pietersbasiliek in Rome binnenstapt, wordt hij dadelijk door de paus herkend en bij zijn doopnaam aangesproken. De paus vertelt hem dat hij een visioen heeft gehad waarin de dood van bisschop Lambertus werd aangekondigd en hij beslist om Hubertus als nieuwe bisschop van het bisdom Tongeren-Maastricht te wijden. De deemoedige Hubertus weigert het ambt uit bescheidenheid. Dan verschijnt plots een engel die de gewaden van bisschop Lambertus aan Hubertus overhandigt. De stola is er niet bij, want deze wordt pas later op voorspraak van de Maagd Maria door een engel overhandigd. ⁽²¹⁾ Tijdens de bisschopswijding verschijnt Sint-Petrus in hoogsteigen persoon om persoonlijk aan Hubertus een gouden sleutel te overhandigen. Deze sleutel heeft de macht epileptici en geesteszieken te genezen. ⁽²²⁾ De sleutel wordt vanaf nu een belangrijk artefact in de Sint-Hubertuscultus, met name een instrument, geacht om hondsdolheid te genezen.

In 1621 verschijnt de *Historia Sancti Huberti* van de jezuïet Johannes Roberti. Deze werd geschreven op vraag van Nicolas de Fanson, toenmalig abt (1611-52) van het Sint-Hubertusklooster. Men mag aannemen dat deze *Historia* de officiële versie is, zoals ze werd verspreid door de monniken van Saint-Hubert. Roberti stelde ook een lijst op van relieken en cultusinstrumenten:

- **Het stoffelijk overschot of primaire relikwie** die volgens de monniken van Saint-Hubert in haar totaliteit aanwezig is in de abdijkerk van Saint-Hubert-en-Ardenne. ⁽²³⁾
- **De H. Stola** ⁽²⁴⁾ aan Hubertus geschonken door de H. Maria of een engel. Bij de aankomst van het lichaam van Sint-Hubertus in Andage namen de monniken de stola, de staf, de sleutel en de gewaden uit de lijkst. De stola zal na het stoffelijk overschot de belangrijkste relikwie worden. Alhoewel men reeds meer dan duizend jaar vele draden uit de stola heeft gebruikt voor incisies en de wrijfrelik, ⁽²⁵⁾ zou deze vandaag de dag praktisch nog intact gebleven zijn.
- **Gewijd water.** Op alle bedevaartplaatsen kan men gewijd water bekomen. Saint-Hubert maakt hierop geen uitzondering. Het water uit Saint-Hubert is werkzaam voor duivelsuitdrijvingen (exorcisme). Tot enkele eeuwen geleden dompelde men de zieken volledig in het water onder. Dergelijke brutale behandeling was vanouds gebruikelijk bij razende mensen en geesteszieken.
- **Gewijd brood voor mensen.** Dit brood is werkzaam tegen duivelse verleidingen, verstoringen in de hersenen, vrees en droefgeestigheid. In 1938 werd in Saint-Hubert een pamflet uitgegeven waarin de monniken er op wijzen dat het brood in de abdij met een bijzon-

dere formule werd gewijd, een formule die totaal verschillend was van deze die op andere plaatsen werd gebruikt.

- **Gewijd brood voor dieren (vooral vee, paarden en honden).** Het is preventief werkzaam tegen beten van razende dieren. Men kon de werkzaamheid van het brood versterken door gewijde haver toe te voegen aan het veevoer, en dit gedurende negen opeenvolgende dagen (noveen).
- **Gewijd brood tegen muizen- en rattenplagen.** Het is bekend dat ratten en muizen soms zo talrijk waren, dat men speciale bedevaarten inrichtte om een dergelijke plaag te weren. Volgens een oorkonde in het Aartsbisschoppelijk Archief te Mechelen kan men het Sint-Hubertusbrood ook gebruiken tegen ratten. De *Instructie om te gebruycken het geweyt broot van den heylighen Hubertus voor de ratten* geeft de raad het brood in kleine stukjes te breken en het in alle hoeken van zolders, schuren en andere geteisterde plaatsen te leggen. De ratten die van dit brood eten *sullen niet manqueren van sterven oft sy sullen de huysen verlaten*. In Saint-Hubert was er ook een aparte broodwijding tegen ratten, door het in aanraking te brengen met de relikwieën van Sint-Udalric, die daar op 4 juli werd gevierd.
- **De Sint-Hubertussleutels** ⁽²⁶⁾ of **Sint-Hubertushoorn** worden gebruikt bij zowel mens als dier. Er waren sleutels voor mensen en andere voor dieren (afb. 2) ⁽²⁷⁾.

69. Sleutels eertjds in gebruik te Elewijt

Afb. 2 : De Sint-Hubertussleutels die in Elewijt gebruikt werden.

Deze brandijzers dragen de naam van sleutel, maar zijn dit slechts in symbolische zin. Zij worden verondersteld de ziekte te ontbinden

of los te maken. Meestal hebben ze als merkteken een jachthoorn, en om die reden worden ze vaak ook Sint-Hubertushoorn genoemd. ⁽²⁸⁾ De sleutel of hoorn wordt 'geactiveerd' in Saint-Hubert door hem eerst in contact te brengen met de H. Stola, waarna de priester hem zal wijden en even laten gloeien. Bij gebruik werd de gloeiende sleutel op de beetwonde of, indien geen beetwonde zichtbaar was, op het voorhoofd van het dier gedrukt. ⁽²⁹⁾ Bij gebeten paarden durfde men – om begrijpelijke redenen – niet altijd de gloeiende sleutel op het voorhoofd drukken. In dergelijke gevallen gaf men het paard gewijd brood met bier. ⁽³⁰⁾ Bij de mensen werd de sleutel alleen gebruikt voor het uitbranden van de beetwonden zelf, en helemaal niet op het voorhoofd gedrukt. Alhoewel bij dier of mens met rabiëssymptomen geen hulp kon baten, werden er toch veel genezingen aan de sleutels toegeschreven. Men wist natuurlijk niet met zekerheid of de genezen dieren of mensen werkelijk met het virus besmet waren!

- **Staf en Mijter** worden door Roberti niet vernoemd, alhoewel de abdij van Saint-Hubert een staf tentoonstelt die aan Sint-Hubertus wordt toegeschreven. ⁽³¹⁾ Of er ergens een kerk of kapel is die beweert over de mijter of een deel ervan te beschikken, is ons niet bekend. Een inventaris van al de Sint-Hubertusrelikwieën is immers nog niet beschikbaar. Bijvoorbeeld: de Sint-Hubertuskapel van Bois-d'Haine gebouwd in 1755, zou over een reliekhouder beschikken met een stukje gewaad van Sint-Hubertus. De hamvraag is: welk gewaad?

De belangrijkste cultusdragers – het lichaam en de stola – werden bewaard in de abdij van Saint-Hubert. Voor Sint-Hubertuswijwater en het laten wijden van een Sint-Hubertussleutel moest men zich ook naar Saint-Hubert verplaatsen. De Sint-Hubertusbroden daarentegen zijn cultusdragers die overal gewijd kunnen worden, zij het dat in Saint-Hubert een bijzonder wijdingsritueel plaatsvindt. Deze 'flexibiliteit' in cultusdragers zal er voor zorgen dat de Sint-Hubertuscultus zich ver buiten de Ardennen kon verspreiden. Anderzijds zorgden de monniken van Saint-Hubert er voor dat de gelovigen bij ernstige gevallen voor alle zekerheid toch maar beter naar het klooster in Saint-Hubert konden komen...

Pater Fr. Hallet schrijft in zijn *Manuel du Pèlerin* dat de relieken van Sint-Hubertus niet alleen werkzaam zijn tegen de vreselijke hondsdoelheid, maar bij duivelsuitdrijvingen en allerlei geestelijke en lichamelijke kwalen. ⁽³²⁾ Deze verschuiving van hondsdoelheid naar andere ziektes was reeds te merken op de ets van Jean Valdor de Oudere *Les miracles de Saint Hubert* (1622), gemaakt in opdracht van de toenmalige abt Nicolas de Fanson. Het is een sprekende voorstelling van de wonderbaarlijke genezingen die de godsvruchtige bedevaarder mag ver-

wachten van de Sint-Hubertusrelikwieën. Voor het altaar krijgt een gebeten man van drie monniken een incisie en de implantatie van een draadje uit de Heilige Stola. Twee verplegers houden een bezeten vrouw in bedwang, terwijl de duivel uit haar hoofd vlucht. Op het voorplan zien wij een zieke, geketend aan beide handen, die een aanval van razernij krijgt. Het geheel wordt verlicht door de hemelse verschijning van Sint-Hubertus als bisschop. Achter de bezeten vrouw zien wij door een deuropening de bekeringscène (afb. 3).

Afb. 3: Jean Valdor de Oudere. Miracles de Saint-Hubert, 1622. (23)

Naast de hierboven vernoemde cultusdragers moet nog vermeld worden dat de gelovigen ook vóórchristelijke bemiddelaars voor Sint-Hubertus hebben gebruikt. Een interessant voorbeeld zijn de spijkerbomen die aan Sint-Hubertus zijn toegewijd. Een spijkerboom is een boom waar de persoon die bijstand vraagt aan de heilige, een nagel in de boom spijkerd, nagel die vooraf in contact is geweest met de wonde of de zieke. Deze volksgeneeskundige praktijk steunt op sympathieeler

en is zonder enige twijfel prechristelijk. Twee spijkerbomen toegewijd aan Sint-Hubertus bevonden zich in de provincie Namen, maar het is niet uitgesloten dat er nog andere waren. In de intussen verdwenen beuk van Gedinne was een nis uitgehouwen, waarin een beeldje van Sint-Hubertus stond. Aan de schors van deze boom werden beschermende en geneeskrachtige eigenschappen toegeschreven. ⁽³⁴⁾ De eik van Floriffoux (Fosses-la-Ville) was ook een nagel- en kapelboom en hij staat er nog steeds, maar zou niet meer ‘gebruikt’ worden. Tot 1946 is hij zeker in gebruik geweest, want de toenmalige dorpspastoor vertelde dat de gelovigen nog steeds geldstukken in de boom hamerden. De kleine kapel met het zeventiende-eeuwse beeldje van Sint-Hubertus is weliswaar verdwenen, maar enkele ingeslagen nagels zijn nog steeds zichtbaar. ⁽³⁵⁾ Ook voor de kerk van Han-sur-Lesse staan nog een aantal spijkerbomen, die wel nog worden gebruikt als geneesboom (De Cleene 2000: persoonlijke enquête ter plaatse).

Sint-Hubertus beschermer tegen hondsdolheid en andere “dulligheden”

Over mogelijke therapieën en het verloop van hondsdolheid deden verschillende meningen de ronde. Aristoteles beschouwde de razerij als onbesmettelijk voor de mens. Celsius (1ste eeuw n.o.j.), die voor het eerst deze kwaal uitvoerig beschreef, was van oordeel dat men ze moet behandelen door het uitbranden en uitzuigen van de wonde. Indien de ziektesymptomen zich toch manifesteerden, moest men de razende plots in koud water dompelen of in de zee werpen. ⁽³⁶⁾ Deze brutale geneeswijze zal tot het einde van de achttiende eeuw toegepast worden en zorgde voor het succes van vele kuuroorden. Vooral wolven, vossen, verwilderde honden en mestieshonden ⁽³⁷⁾ werden, niet onterecht, als de voornaamste verspreiders van de ziekte beschouwd. De vrees voor deze ongeneeslijke ziekte was zeer groot en bij de minste twijfel werden de dieren afgemaakt. De schrik was zo groot, dat men mensen die de terminale symptomen vertoonden tussen de matrassen verstikte ⁽³⁸⁾ of hun bloed aftapte om hen een vreselijke doodstrijd te besparen. Deze radicale ‘behandeling’ – euthanasie tegen wil en dank – werd evenwel door de monniken van Saint-Hubert sterk afgekeurd en als moord bestempeld. Hallet wees er in zijn *Manuel* (1871) op dat men alle vertrouwen moest stellen in de H. Stola en Sint-Hubertussleutels, maar niet moest nalaten ook de door de dokters aanbevolen remedies te gebruiken. Deze bestonden er in het venijn zo vlug mogelijk te vernietigen door met een gloeiend ijzer of een gloeiend kooltje zo diep mogelijk in de wonde te drukken, waarbij de regel was: liever teveel dan te weinig uitbranden. Had men geen gloeiende kool of ijzer ter beschikking, dan goot men schietpoeder op de wonde, die men dan ontstak... De door de dokters gebruikte methode was dus vergelijkbaar met de Sint-

Hubertussleutels. Indien men geen gloeiend ijzer noch schietpoeder ter beschikking had, moest men de wonde uitwassen met water en daarna knijpen en drukken tot ze maximaal zou bloeden. Hierbij mocht men niet nalaten de wonde uit te zuigen en het bloed snel uit te spuwen. Beschikte men niet over water, dan was men aangewezen op urine of een andere vloeistof. Daarna bond men de wonde af en brandde men die zo vlug mogelijk uit. Later zal men er ook de scheidkunde bijroepen en sterk bijtende stoffen zoals salpeter, zwavelzuur, waterstofchloride, zilvernitraat, cauteriserende steen (natriumhydroxide), antimoonboter (antimoonchloride) en ‘corrosief sublimaat’ (kwikbichloride) op de wonde aanbrengen. Na deze chemische behandeling ging men over tot het uitbranden van de wonde. Ook de volksgeneeskunde ⁽³⁹⁾ droeg haar steentje bij en beweerde over *‘beproofde middelen tegen de dolle hondsbeete’* te beschikken, zoals het innemen van poeder van de gedroogde wortel van de *Belladonna* (wolfskers), het innemen van meikevers op honing, het smeren van kopervijssel op zijn boterham, het tweemaal daags innemen van een kruidenmengsel (in gelijke hoeveelheid: ijzerkruid, duizendguldenkruid, salie, smalle weegbree, bijvoet, wijnruit, johanneskruid, eikvaren, alsem, betonie en rode gentiaanwortel) én het gekookt op de wonde leggen, versnipperde haring op de wonde leggen, de wonde bedekken met een mengsel van bier, azijn en boter, ⁽⁴⁰⁾ theriakel met levend verkoolde kreeften, pleisters van engelwortel en wijnruit met honing, brandnetels met honing, weegbree met eiwit, kruiskruid met munt en zout ... enzovoort.

Dé echte behandeling tegen hondsdolheid, indien men tenminste tijdig kan ingrijpen, hebben wij te danken aan het vaccin dat Louis Pasteur (1822-1895) ontwikkelde. Op 4 juli 1885, na een geslaagde genezing, meldde Pasteur voor de Académie des Sciences te Parijs dat men kon optreden tegen razernij en dat het aangewezen was een instituut op te richten voor de productie van het hondsdolheidvaccin. Was men gebeten door een hond, dan had men naast een bedevaart naar Saint-Hubert, als alternatief een reis naar Parijs, waar zich het ‘gesticht’ Pasteur bevond. De keuze was niet altijd vanzelfsprekend. Daarenboven was niet iedereen – en zeker niet de monniken van Saint-Hubert – overtuigd van Pasteurs kapitale ontdekking. Was deze wel zo betrouwbaar als de implantatie van een draadje uit de stola? Soms was de discussie tussen voor- en tegenstanders politiek getint. Een verslag van de provincieraad van Antwerpen van 15 juli 1890 illustreert dit. ⁽⁴¹⁾ Liberalen en klerikalen konden het niet eens worden of de vijfhonderd Belgische frank die aan de landelijke gemeenten werd gegeven voor de behandeling van gebeten personen, moest worden gebruikt voor een behandeling in Saint-Hubert, dan wel voor een reis naar Parijs. ⁽⁴²⁾ Meer kritische priesters predikten het principe

Help uzelf, zo helpt u God, en gaven gebeten parochianen wijselijk de raad naar Parijs te gaan.

Geschiedenis van de abdij van Saint-Hubert

Rond de ontstaansgeschiedenis van de abdij van Saint-Hubert blijven nog een aantal vragen onbeantwoord. De oorkonde anno 687 waarmee Pepijn II van Herstal (687-714) en zijn vrouw Plectrudis de plaats en het omringende woud aan de toekomstige abt Beregisus schenken, zou vals zijn en pas enkele eeuwen later zijn gemaakt. ⁽⁴³⁾ Met zekerheid weet men dat er reeds in het jaar 725 een klooster in Andain was. ⁽⁴⁴⁾ Er heerst echter nog onduidelijkheid over het statuut en de natuur van de religieuze gemeenschap die tussen de achtste en de negende eeuw aan de rivier Andaïna leefde, vooraleer de Luikse bisschop Walcaud (Walcandus) er in het jaar 817 een benedictijnergemeenschap inplantte. De *Vita Secunda* van Jonas van Orleans geeft enkele indicaties. Volgens zijn versie leefde er oorspronkelijk in Andage een kleine seculiere kanunnikengemeenschap. De spirituele decadentie en verloedering van deze gemeenschap zouden bisschop Walcaud er in 817 toe hebben aangezet dit kapittel te vervangen door een gemeenschap van benedictijnenmonniken. De geantidateerde schenkingsoorkonde van de gronden is van latere datum. De bedoeling hiervan was om een bestaande toestand vast te leggen. Deze oorkonde vermeldt zoveel domeinen, waarvan de inkomsten aan het klooster werden toegewezen, dat men er mag van uitgaan dat het onwaarschijnlijk is dat het om een klein aantal kanunniken ging, maar veeleer om een belangrijke (klooster)gemeenschap. ⁽⁴⁵⁾ Een gemeenschap die waarschijnlijk niet langer de strenge monastieke regels volgde en zich daardoor *motu proprio* tegenover de buitenwereld als seculiere kanunniken profileerden. ⁽⁴⁶⁾ Het is de nieuwe benedictijngemeenschap – waarvan verschillende monniken van de abdij van Sint-Lambertus te Luik deel uitmaken – die van bisschop Walcaud verkrijgt dat het stoffelijk overschot van bisschop Hubertus naar Andage zal worden overgebracht.

Men mag besluiten dat de historische bronnen slechts schaarse informatie verstrekt rond het ontstaan van de eerste geloofsgemeenschappen in Andain.

De legende rond de stichting van het klooster en de overbrenging van het stoffelijk overschot van Sint-Hubertus is veel poëtischer. Pepijn van Herstal zou in Ambra (Amberloup) langs de Ourthe een jachtverblijf hebben gehad. Terwijl de mannen op jacht waren maakte Pepijns echtgenote, Plectrudis, een wandeling door het woud. Terwijl zij op een boomstronk aan het rusten was, viel er een briefje voor haar voeten. Pepijn vroeg aan zijn biechtvader Beregisus wat de betekenis van

dit hemels bericht welkon zijn. Die interpreteerde de brief als de wens van de Allerhoogste dat er op deze plaats een klooster zou worden gesticht. Pepijn ging akkoord en schonk meteen de nodige gronden, opdat Beregisus, die tot abt werd benoemd, ⁽⁴⁷⁾ over de nodige inkomsten zou kunnen beschikken voor een leefbare kloostergemeenschap. Het opgerichte klooster raakte echter in verval. Om het klooster terug in zijn oude glorie te herstellen, vroegen de monniken aan de Luikse bisschop Walcaud of ze de relieken van Sint-Hubertus in hun klooster mochten onderbrengen. De monniken rekenden er op dat Andain zich tot een bedevaartsoord zou ontwikkelen en dat dit voor extra inkomsten voor het klooster zou zorgen. Het vervallen klooster werd de relieken van de heilige Hubertus onwaardig geacht en daarom werd besloten een nieuw klooster te bouwen. Na de aankomst van de relieken geraakte de naam Andain of Andage in onbruik, en werd Saint-Hubert de naam van het succesvolle bedevaartsoord.

De Sint-Hubertuslegende

Hoe klonk de Sint-Hubertuslegende wanneer ze vanaf de vijftiende eeuw haar min of meer vaste vorm kreeg? Men kan vaststellen dat wat onduidelijkheden of vervelende situaties bijgeschaafd werden. Bijvoorbeeld zal men Hubertus' echtgenote laten overlijden tijdens de bevalling van hun zoontje. Zodoende wordt de delicate situatie vermeden, waarbij Hubertus' zijn vrouw zou verlaten na zijn bekering.

Hubertus werd in 655 – bijna dertien eeuwen geleden – in Aquitanië geboren uit een adellijke Merovingische familie. Zijn vader Bertrand was gehuwd met ene Hugberna. Bertrand was hertog van Gasconië en een afstammeling van Boggis, hertog van Aquitanië. De jonge Hubertus diende als edelknaap in Neustrië aan het hof van Theodorik III, die hem later tot graaf van Parijs benoemde, een hoge positie binnen het rijk. Hubertus werd echter tegengewerkt door de jaloerse en invloedrijke hofmeier Ebroïn. Daarom verliet Hubertus het hof van Neustrië en zocht hij een veilig onderkomen bij zijn neef Pepijn II, hertog van Herstal. Volgens sommige bronnen zou Hubertus partij hebben gekozen voor bisschop Lambertus, die in onmin leefde met de hofmeier. ⁽⁴⁸⁾ Een andere versie is dat Ebroïn koning Theodorik ervan overtuigde dat Hubertus een zeer ambitieus man was, die zelf al te graag op de koningstroon wou plaatsnemen. ⁽⁴⁹⁾ Tijdens zijn verblijf bij Pepijn nam Hubertus deel aan de veldslag van Festy, waar Neustrië en Austrasië tegenover elkaar stonden. Na de veldslag kreeg Hubertus de titel van Hofmeier van het Paleis van Neustrië of van Provoost van Frankrijk. Het hoofse leven gaf de jonge Hubertus de kans zich volledig aan zijn passie te wijden: de jacht. Pepijn van Herstal arrangeerde voor Hubertus een huwelijk met Floriboone of Floribana, dochter van Dagobert, graaf van Leuven. Zij schonk Hubertus een zoon (Floribertus), maar Floriboone zou de bevalling niet overleven.

afb. 4: Bekering van Sint-Hubertus (1678), Zilver. Bekroning van het reliekschrijn van Sint-Hubertus. Schatkamer Sint-Salvatorskathedraal te Brugge.
© foto: KIK-IRPA

Floribertus, de later heilige Floribertus, volgde zijn vader op als bisschop van Luik. ⁽⁵⁰⁾

Hubertus wordt afgeschilderd als een ruige, wilde en goddeloze jager die niet naliet om op Goede Vrijdag op jacht te gaan. Op zo een vrijdag zou een hert, dat hij al enige tijd achtervolgde, plots voor hem verschijnen met een stralend kruis in zijn gewei. (*“Et ecce apparuit ei quidam cervus qui infra cornia sua gestabat signum sanctae crucis”*). Deze feiten zouden zich hebben voorgedaan in de wouden rond Tervuren (afb. 4). Na deze verschijning zou Hubertus zich terstond bekeerd hebben tot een vroom en godvrezend man. ⁽⁵¹⁾

Hubertus gaat na zijn ‘Paulusbekering’ terug naar Aquitanië en draagt zijn hertogdom over aan zijn broer. Tevens vertrouwt hij hem het voogdijschap over zijn zoon Floribert toe. Nadien gaat hij naar Maastricht en wordt een volgeling van bisschop Lambertus. Wanneer Lambertus, omwille van zijn standpunt in verband met de onontbindbaarheid van het huwelijk door Ebroïn uit Maastricht wordt verdreven, zal Hubertus hem begeleiden tot in Stavelot. Daar vraagt hij aan Lambertus waar hij zich na zijn geplande bedevaart naar Rome best kan vestigen. Daarop zou Lambertus geantwoord hebben dat hij best de paus kan raadplegen en zijn bevelen opvolgen. Hubertus vertrekt naar Rome, de dag voor bisschop Lambertus vermoord wordt. Drie dagen lang gaat Hubertus op het graf van Sint-Petrus bidden. ⁽⁵²⁾ De laatste dag meldt een engel de paus de dood van de bisschop van Luik en overhandigt hem de staf en de ring van Lambertus. De engel beveelt de paus de pelgrim die hij biddend zal aantreffen op het graf van Petrus als opvolger te kiezen. Hubertus is bij het vernemen van de dood van zijn leermeester zwaar aangeslagen. De paus neemt Hubertus bij de hand en leidt hem voor het altaar, alwaar hij hem ontslaat van zijn ridderlijke plichten en hem de bisschopswijdingen geeft. Uitzonderlijke gebeurtenissen deden zich voor tijdens deze plechtigheid: een engel bracht Hubertus een stola en een gouden sleutel. ⁽⁵³⁾

In 705 of 709 zal Hubertus de vermoorde Lambertus opvolgen als twintigste bisschop van Maastricht. ⁽⁵⁴⁾ In dit ambt zal Hubertus blijk gegeven van een grote piëteit en bekeringskracht. Zijn militante proselitisme viel echter niet bij iedereen in goede aarde. Men had de indruk dat hij, naar het voorbeeld van zijn mentor Lambertus, het martelaarshap nastreefde. Hubertus zou visioenen hebben gehad, waarin hem werd opgedragen de stoffelijke resten van Lambertus over te brengen naar Luik. Hij zal daarvoor een kerk laten bouwen op de plaats waar Lambertus in Luik vermoord werd. De kerk wordt toegewijd aan de Maagd Maria en de heilige Lambertus. Hubertus maakt tijdens de overbrengingsplechtigheid de wens kenbaar om na zijn dood naast Lambertus te worden begraven. Later heeft Hubertus zijn

bisschopszetel overgebracht naar Luik en werd hij de eerste bisschop die in Luik zetelde.

Hubertus is in Vueren (Tervuren) op 30 mei 727 overleden aan de gevolgen van een infectie aan een verpletterde hand. Zijn ongeschonden lichaam werd overgebracht naar de Sint-Pieterskerk te Luik. ⁽⁵⁵⁾ De heiligverklaring met verheffing van de relieken zou gebeurd zijn in dezelfde kerk op 3 november 743, tot vandaag de feestdag van de H. Hubertus. De relieken worden in 825, onder Lodewijk de Vrome (778-840), overgebracht naar Andain in de Ardennen. Een van de redenen van het overbrengen zou zijn dat de aanbidding van de relieken van Sint-Hubertus in Luik weinig succes had. Weinig bedevaarders betekende immers weinig giften, dus weinig inkomsten. Om die reden zouden Walcandus (Walcaud), de bisschop van Luik, en Adelbold, de aartsbisschop van Keulen, toelating gegeven hebben om het ongeschonden lichaam over te brengen naar het door Beregisus gestichte klooster in Andain. ⁽⁵⁶⁾ De bedoeling was dit in de 'wildernis' liggende klooster tot een bedevaartsoord te maken en het klooster van inkomsten te verzekeren. In Andain hadden de relieken opvallend veel succes en overschaduwden ze snel de plaatselijke verering voor Sint-Beregius (7 oktober). Andere bronnen spreken van een pauselijke toelating voor een overbrenging naar Andage, die zou zijn toegekend in 825. ⁽⁵⁷⁾ In ieder geval mogen we stellen dat mettertijd de naam Andain of Andage veranderde in Saint-Hubert, en dat de kerk niet langer naar Sint-Beregius, maar naar Sint-Hubertus werd genoemd. ⁽⁵⁸⁾ Sint-Hubertus werd, samen met Sint-Antonius en Sint-Christoffel, een van de drie maarschalken waarop gelovigen een beroep konden doen.

Sint-Hubertus is vooral bekend als schutspatroon van de jagers en hun meute. ⁽⁵⁹⁾ Dit verwijst volgens Linder (1940) naar oeroude prechristelijke gebruiken in verband met de jacht. Hij schrijft: *“Die Figur des heiligen Hubertus als Schutzpatrons der Jägerei ist noch heute so lebendig, dass die Vermutung naheliegend erscheinen musste, es handele sich hier um ein Stück uralter Jagdkultur”* (“De figuur van Sint-Hubertus als beschermheilige van de jacht is vandaag de dag nog zo levendig dat het voor zich spreekt dat het hier moet gaan om een stuk oeroude jachtcultuur”). ⁽⁶⁰⁾

Het hert als koerier of als gids komt in vele culturen voor. Men vindt gelijkaardige legenden terug in indisch-boedhistische culturen, en ook bij Hunnen, Grieken en Romeinen. In de middeleeuwse beeldende kunst worden Sint-Eustachius en Sint-Hubertus dikwijls verward: beiden worden immers afgebeeld met een hert, in wiens gewei een kruis verschijnt. En beide heiligen worden in dezelfde bekeringscène voorgesteld en werden fervente christenen, zij het dat de legende rond

Sint-Eustachius veel ouder is dan deze van Sint-Hubertus (zie verder).

Het feit dat Hubertus met een hert wordt geassocieerd is waarschijnlijk niet toevallig. Het kruis in het midden van het gewei wijst naar een gekerstende heidense opvatting. Opvattingen waarvan men mag veronderstellen dat ze nog sterk levend waren bij de bewoners van de Ardennen. Wat dit heidens geloof precies is geweest, blijft een open vraag. Feit is wel dat het hert al in de vroege tijden een belangrijk symbolisch dier was, dat alleen al om zijn boomachtig gewei gold als een symbool voor het zich steeds hernieuwend leven. In de Oudnoorse mythologie graasden vier herten in de kroon van de Wereldboom Yggdrasil. Ze aten er de knoppen (uren), bloesems (dagen) en takken (seizoenen) van af. In de Oudkeltische wereld golden herten als “*runderen van de feeën*” en als boden tussen de wereld van de goden en die van de mensen. De Keltische god Cernunnos werd met een hertengewei afgebeeld; hij houdt o.a. een slang vast. Het aanroepen van de populaire volksheilige Sint-Hubertus voor de genezing van hondsdolheid en (soms ook) van slangenbeten kan misschien in verband worden gebracht met de hierna volgende gegevens.

In de oudheid gold het hert als vijand van gifslangen; hertenhuid werd als amulet gedragen tegen slangenbeten en hertshoornpoeder werd aangezien als een krachtig afweermiddel tegen betovering van het zaaigoed. In de vroegchristelijke *Physiologus* staat dat het hert water spuwt in elke spleet van de aarde waar zich slangen bevinden; als de slangen ten slotte naar buiten vluchten, worden ze door een hert vertrappt. In het middeleeuwse Bestiarium vindt men dit thema ook terug, en leest men verder o.a.: “*Hertenvlees verdrijft de koorts, ook een zalf uit het beenmerg van herten is hiertegen een goed geneesmiddel.*”⁽⁶¹⁾

Daarnaast zou het in de Ardennen gebruikelijk geweest zijn dat een jager op 1 november zijn eerste buit schonk aan Arduinna,⁽⁶²⁾ de lokale Keltische godin van de jacht en de beschermster van de wouden. De Romeinen stelden deze godin gelijk met Diana en zullen er ook voor offeren. Bekend is dat Arduinna in de zesde eeuw nog een belangrijke godheid was.⁽⁶³⁾ Is het dus mogelijk dat ook dit een rol heeft gespeeld bij de ontwikkeling van Sint-Hubertus tot patroon van de jagers?

In de kerkelijke iconografie staat het hert bekend als een hemelse afgezant (*cervus emissus* volgens de professie van Jacob) en wordt het als een edel dier beschouwd, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de beer, die verbonden was met het heidendom. De tien takken van het gewei staan symbool voor de tien geboden die volgens de kerkelijke traditie aan de mens werden geschonken om hem te beschermen tegen zijn drie belangrijkste vijanden: het vlees, de wereld en de duivel.

Sint-Hubertus en zijn voorgangers

Sommige schrijvers gaan er van uit dat het feest dat de Galliërs en de Germanen ter ere van Diana vierden, ⁽⁶⁴⁾ elementen heeft aangebracht bij het ontstaan van een gekerstende versie van de jachtheiligen: Sint-Eustachius en Sint-Hubertus. De Saumery ⁽⁶⁵⁾ schreef in 1738 in zijn *Les Délices du País de Liège*: *“..Tandis que les Ardennes étaient plongées dans l'idolâtrie, ainsi que les autres provinces des Gaules, Diane, déesse des bois et de la chasse, était la principale des fausses divinités qu'on y adorait. On lui consacrait une infante du lieux dans cette vaste forêt où elle avait des autels dont on voit encore des débris.”* (“...Terwijl de Ardennen, net als de andere provincies van Gallië, nog aan afgoderij deden, was Diana, godin van de bossen en de jacht, de belangrijkste valse godheid die men er vereerde. Men offerde haar een kind op een van de vele altaren waarvan men de resten nog kan terug vinden in de weidse wouden.”) Hoe lang de Dianafeesten in onze gewesten in ere werden gehouden is niet nauwkeurig te bepalen, maar in de Duitse gebieden zouden volgens Schwappach ⁽⁶⁶⁾ deze feesten zeker tot het begin van de zestiende eeuw hebben plaatsgehad. Dat politieke leiders rekening moesten houden met de vele jagers, werd bewezen tijdens het Franse Directoire. Barras zag zich verplicht om op de feestdag van Sint-Hubertus (3 november) een feest voor de jacht te houden, maar hij noemde het een *Fête de Diane*. Op die manier werden zowel revolutionaire principes gerespecteerd als de wens van de jagers om hun traditioneel jachtfeest te houden.

Een voorganger van Sint-Hubertus als patroon van de jagers was de Romeinse Sint-Eustachius. Volgens de legende was Eustachius (‘De Standvastige’) onder de naam Placidus een van de veldheren van de Romeinse keizer Trajanus. Hij bekeerde zich tot het christendom wanneer hij tijdens een jachtpartij in Guadagnole (Italië) een hert zag met een crucifix in zijn gewei. Hij weigerde daarna nog aan de Romeinse goden te offeren en stierf met vrouw en kinderen de marteldood. Hij werd in het jaar 188 gekookt in een oven. Zijn relikwieën zouden zich bevinden in de kerk van Sint-Eustachius te Rome. Ook de kathedraal van Saint-Denis in Parijs maakt aanspraak op een deel van zijn relieken. De feestdag van de heilige viel oorspronkelijk op de tweede november, maar werd in het Westen verplaatst naar 20 september. In België verdween Sint-Eustachius uit de katholieke kalender, waarschijnlijk om met onze eigen Sint-Hubertus te vermijden. In het Romeins Brevier wordt Sint-Hubertus echter niet vermeld, omdat hij geen Romein was. ⁽⁶⁷⁾ In de oosterse orthodoxe kerk is Sint-Eustachius wel bekend. Hij wordt nog steeds op 2 november gevierd. Men kan met zekerheid stellen dat het om Sint-Eustachius gaat, indien men een kunstwerk aantreft van voor de vijftiende eeuw dat een jager voorstelt die neerknielt voor een kruisdragend hert. De voorstellingen die men bijvoorbeeld aantreft op de glasramen van de kathedraal van Chartres

(13de eeuw) of op een schilderij van Pisanello (ca. 1430) werden vroeger onterecht beschouwd als Sint-Hubertusvoorstellingen. Ook Albrecht Dürer (1471-1528) was nog niet vertrouwd met de Sint-Hubertuslegende, aangezien hij tijdens zijn reis door de Nederlanden in 1502 een ets realiseerde, die hij in zijn dagboek als het 'visioen van Sint-Eustachius' omschrijft.

Er heerst ook verwarring rond de relikven van Sint-Hubertus. Volgens de traditie werd zijn intacte lichaam bij zijn aankomst in Andage ondergebracht in een schrijn, en kreeg het een ereplaats in de abdijkerk, met name op het altaar van het Heilig Kruis in het transept. Na de beeldenstorm van 15 oktober 1568 werden de relikwieën met grote waarschijnlijkheid vernietigd. Dit wordt algemeen aangenomen, omdat bij hun terugkeer naar hun abdij in 1569, monniken van die abdij het schrijn verkocht hebben, wat er op wijst dat het geen nut meer had. Dat het verloren gaan van de relikwieën geen invloed heeft gehad op het blijvend succes van het bedevaartsoord, was grotendeels te danken aan een verschuiving in cultusdragers. Reeds voor de vernietiging van het gebeente van Sint-Hubertus was de heilige Stola al de belangrijkste bron van aanbidding geworden. Hiervoor hadden de monniken gezorgd door een relik naar voren te schuiven, die kon worden geïntegreerd in het lichaam van de bedevaarder. Waarschijnlijk hadden ze zich laten inspireren door gemakkelijk in het lichaam op te nemen gesacraliseerde artefacten zoals wijwater, geconsacreerde wijn en brood (hosties). Dat men met delen van de H. Stola tot een onderhuidse implantatie is overgegaan, kan men verklaren door de grote vrees voor hondsdolheid, de zeer spectaculaire symptomen van die ziekte en haar angstaanjagende afloop, de 'geforceerde euthanasie'.

Alleen grote middelen konden hier baten. Een intiemer contact tussen een ziek lichaam en een gewijd artefact is niet denkbaar. Het succes van de H. Stola ging natuurlijk niet onopgemerkt voorbij, en rond 1100 zou een zekere Godescalc, abt van de abdij van Waulsort (omgeving Dinant) verkondigen dat de stola van de Ierse heilige Forannan, die hij in zijn bezit heeft, dezelfde genezende krachten had als de H. Stola van de abdij van Saint-Hubert. ⁽⁶⁸⁾ Het voordeel van de Ierse relikwie was dat men geen incisie moest uitvoeren, maar slechts een draadje van de stola in de bijtwonde leggen. Een meer ernstige concurrent vormde een abdij van reguliere kanunniken in Autrey (omgeving Epinal, Vogezen). In deze abdij werd in 1285 een speciaal altaar gewijd aan Sint-Hubertus. De monniken beweerden een kootje van een vinger van Sint-Hubertus als relikwie te koesteren. Het bedevaartsoord kreeg een grote aantrekkingskracht rond de vijftiende eeuw, wanneer heiligen meer en meer de rol van bemiddelaar tussen mens en de Drievuldigheid kregen. Het vingerkootje van Sint-Hubertus werd in 1517 in een 'relikwiearm' ondergebracht. ⁽⁶⁹⁾ Aan deze sprekende reli-

kwie hing een hoorn in kelkvorm, ⁽⁷⁰⁾ waarin gewijde wijn werd gegoten, die te drinken werd gegeven aan dementen en gebeten personen. Daarnaast beweerde de abdij ook te beschikken over een stuk van de schedel van Sint-Hubertus, evenals over delen van zijn liturgische gewaden. Die werden in een relikwiehouder ondergebracht, die de vorm had van een buste met gemijterd hoofd en die zeer rijkelijk bezet zou zijn geweest met edelstenen. Het bedevaartsoord van Autrey kende een grote toeloop, maar men deed er geen incisies en implantaties. De abdij van Saint-Hubert moet in ieder geval het succes van Autrey gevoeld hebben aan het aantal bedevaarders, want ze zal niet nalaten acties te ondernemen tegen deze concurrent. Zij beschuldigen de kanunniken van Autrey ervan valse relieken te bezitten en zetten een procedure in bij verschillende bisschoppen. De monniken van Saint-Hubert gingen met hun bede zelfs tot bij de paus, maar ook hier hadden ze geen succes! Een oplossing werd gezocht en een compromis werd gesloten: de kanunniken van Autrey zullen hun geldinzamelingen voor de H. Hubertus beperken, als compensatie zal de abdij van Saint-Hubert een vergoeding krijgen. De relikwieën van Autrey werden in de overeenkomst nergens als vals omschreven en dit zorgde voor problemen! Het is in deze context dat men de bul van paus Leo X (1513-1521) moet plaatsen, die bevestigde dat het lichaam van Sint-Hubertus in zijn geheel, ‘zonder vermindering’ – dit tegen alle evidentie in – bewaard werd in Saint-Hubert. ⁽⁷¹⁾ De pauselijke bul excommuniceerde iedereen die beweerde delen van het stoffelijk overschot van Sint-Hubertus in zijn bezit te hebben. ⁽⁷²⁾ Niettegenstaande de pauselijke bul zal de abdij van Saint-Hubert praktisch continu af te rekenen hebben met pastoors of abdiën die beweren een deel van het stoffelijk overschot van Sint-Hubertus in hun bezit te hebben. Moeilijk te begrijpen was dit niet, aangezien de ‘kwaliteit’ van de relikwieën een zeer grote rol speelde in het onderhoud van een bedevaartplaats. Dat de drang om populaire relikwieën te bezitten en de vele eraan verbonden financiële voordelen tot veel misbruiken heeft geleid, zal wel niemand verwonderen. Anderzijds is het weinig waarschijnlijk dat bij de *translatio* naar Andain alle relikwieën van Sint-Hubertus werden overgebracht. ⁽⁷³⁾ Dom Réjalot heeft de plaatsen opgezocht waar zich erkende *reliquias et ossa Sancti Huberti* zouden bevinden:

- België: bisdommen Luik 23, Namen 9, Mechelen 23, Brugge 1, ⁽⁷⁴⁾ Gent 4 en Doornik 9. In totaal 69 relikwieën!
- Nederland: 4. Alem bij ‘s Hertogenbosch zou een complete arm bezitten!
- Groothertogdom Luxemburg: 7.
- Frankrijk: 13.
- Duitsland: 13. De dom van Keulen zou een vinger bezitten.

Daarnaast waren er ook in vele streken – vooral in Frankrijk – adellijke personen die beweerden van Sint-Hubertus af te stammen.

Merkwaardig als men bedenkt dat Floribertus zijn vader Sint-Hubertus opvolgde als bisschop van Luik. Deze 'nakomelingen' waren te vinden in Henegouwen, in Artois (3 families), te Saint-Pol, Aire-sur-la-Lys en Verneuil-en-Brie. Al deze personen kregen op de een of andere manier een patent van een bisschop en waren aldus gemachtigd om regulier razernij te genezen.

Sint-Hubertus, een bestseller

De uitstraling van Saint-Hubert als bedevaartsoord werd bijzonder groot. Ook uit de omringende graafschappen, hertogdommen, landen... kwamen talrijke bedevaarders naar Saint-Hubert-en-Ardenne. Zoals vermeld gebeurde er een belangrijke verschuiving van het gebeente naar andere cultusdragers. Dit heeft er voor gezorgd dat de verering van Sint-Hubertus succes kende buiten het kleine stadje in het hart van de Ardennen. Om de positie van de abdij van Saint-Hubert als belangrijkste bedevaartsoord tegen de hondsdoelheid te verzekeren, hebben de monniken in 1501 een Sint-Hubertusbroederschap opgericht: de *Archiconfrérie de Saint-Hubert*. Van de leden van de broederschap werd verwacht dat zij milde giften aan de abdij zouden schenken. Als tegenprestatie kregen zij bepaalde voorrechten, zoals het verkrijgen van aflaten ⁽⁷⁵⁾ en het vermelden van hun namen in litanieën en gebeden. Naast deze 'moeder'-broederschap werden er talrijke lokale broederschappen opgericht. De leden van deze lokale gilden of confréries kwamen uit de rijkere burgerij en hadden niets gemeen met de meer hoofse en adellijke Sint-Hubertusorden. Naast de burgerlijke gilden en adellijke orden ontstonden ook meer nederige Sint-Hubertusbroederschappen voor het gewone volk. Al deze broederschappen kenden een groot succes, vooral omdat zij de bewaarders waren van de levensreddende Sint-Hubertussleutels. Daarnaast zorgden ze voor een jaarlijkse Sint-Hubertusviering (een hoogmis, processie, banket, enz...), en organiseerden ze bedevaarten naar Saint-Hubert-en-Ardenne. Het succes van de '*Archiconfrérie de Saint-Hubert*' bleef voor wat Vlaanderen betreft beperkt tot de '*Noble Confrérie de Malines*'. De oorzaak was dat verschillende Vlaamse broederschappen reeds bestonden in 1501 en een zekere onafhankelijkheid wensten te bewaren. ⁽⁷⁶⁾ Enkele bekende gilden of broederschappen waren:

- ***De St-Huybrechtsgilde in de O.L.V.-kathedraal van Antwerpen*** (gesticht 1518 - ontbonden 1821). Zij bestelde voor haar altaar in de kathedraal het schilderij '*De verzoeking van de H. Antonius*' door Marten de Vos (1532-1613), nu te bewonderen in het Koninklijk Museum Schone Kunsten van Antwerpen. Op de twee zijpanelen vinden wij respectievelijk de HH. Hubertus en Rochus. In 1786 werden alle gilden afgeschaft door Jozef II en vervangen door één genootschap: de *Confrérie de l'Amour actif du prochain*. De gilde

werd verplicht haar archief, meubels en gelden te deponeren op het stadhuis. In december van het jaar 1786 werd alles openbaar verkocht, inclusief verschillende schilderijen, waaronder twee van de hand van Rubens! (⁷⁷)

- **Broederschap van St.-Hubertus in de St.-Jacobskerk te Antwerpen** (stichtingsdatum onbekend). Sint-Hubertus kreeg een zijaltaar dat hij deelde met de H. Christoffel, patroon van de turfdragers. Op het altaarstuk vinden wij naast de apostel Mattheus, ook de HH. Christoforus en Hubertus terug. Het deels gebeeldhoud, deels geschilderd werk wordt toegeschreven aan Jan en Robrecht de Nole, en stamt uit de periode 1600-1605.
- **Sint-Hubertus in de kerk Sint-Leonarduskerk van Zoutleeuw.** (stichtingsdatum onbekend). De Hubertusverering was reeds rond 1100 zeer levendig, omdat in het hertogdom Brabant de burgerij het buitengewoon privilege had op groot en klein wild te mogen jagen (ook hier: *'hayr op hayr ende pluym op pluym'*). (⁷⁸) De kerk beschikt over het schilderij *De Beking van H. Hubertus*, toegeschreven aan Antoon van Hilleberghe en geschilderd in 1552-1553. Daarnaast ook het retabel *De Wijding van Hubertus door Paus Sergius* (1501-1525), en een polychroom beeld (16de eeuw) beide van een onbekende meester.
- **St.-Hubertusbroederschap in de St.-Jacobskerk te Leuven.** Volgens kerkelijke registers gesticht in 1484; volgens oorkonden was er reeds een broederschap in 1365. Die confrérie stond onder de bescherming van de hertog van Arenberg en was oorspronkelijk een mondaine bedoening. (⁷⁹) Het genootschap kende om dezelfde reden als in Zoutleeuw veel succes. In 1683 telde het broederschap 1471 leden! Het genootschap bekostigde onder andere een beeld, een zilveren ostensorium (1483), het altaar en de lambrisering van de Sint-Hubertuskapel, alsook het schilderij *Beking van H. Hubertus* (1619-1630) van Gaspard de Crayer. Rond 1900, dus na de belangwekkende ontdekkingen van Pasteur, liet deze confrérie bij de boekdrukkerij C.J. Fonteyn een *Litanie van den H. Hubertus* drukken met de volgende tekst:

....
*Allerbermhertigste Medecyn der Zieken, tegen lamheid,
 vallende ziekte, stuipen en rotte korsten.
 Dewelke dagelijks zoo de menschen als de beesten geneest.
 Zeer krachtige remedie voor degene welke met
 razernij gekwollen of met den duivel bezeten zijn.
 Verblijder der getrouwde en vertrooster der
 barende vrouwen.*

...?

De laatste zin was een beetje delicaat, gezien de onzekerheden rond het huwelijk van Sint-Hubertus. Bij een latere heruitgave door de drukkerij F. J. van Aelst-Schoofs te Leuven, werd wellicht om die reden

de zin vervangen door: ‘...*Zeer veilige toevlucht voor alle mensen in geestelijke en ook in lichamelijke beproevingen...*’⁽⁸⁰⁾

- **Broederschap van St.-Hubertus in de St.-Martenskerk te Aalst** (gesticht vóór 1477, afgeschafte tijdens de Franse revolutie en heropgericht in 1805). Vóór de beeldenstorm zou hier een St.-Huibrechtsaltaar met een schilderij, dat de jachtlegende voorstelde, bestaan hebben, evenals een beeld van de hand van beeldhouwer Joost Callebout. Nu staat in het noordelijk transept van de kerk een St.-Hubertusaltaar met het schilderij *De Beking van H. Hubertus van Luik* (1601-1700) van onbekende meester(s).
- **Broederschap van St.-Hubertus in het ‘Vleeschhuis’ te Gent** (kapel ingewijd in 1448). Broederschap voorbehouden aan de leden van de rijke *Vrije Vleeschhouwergilde*. De kapel kreeg naast het schilderij *De Aanbidding van het Kind Jezus* ook een kostbare reliekhouder, die de Sint-Hubertuslegende voorstelde, en jachtattributen. De *Vrije Vleeschhousers* wensten hiermee hun jachtprivileges te benadrukken. Zij hadden het recht te jagen op alle wild, zowel met honden als met valken. Door hun monopolies waren ze zeer welgesteld en werden ze door de Gentenaars *prinsenkinderen* genoemd.⁽⁸¹⁾ In 1828 werd hun kapel buiten dienst gesteld. Slechts een klein deel van de kunstvoorwerpen is niet verspreid of verloren gegaan. Men kan ze nog bewonderen in het Bijlokemuseum te Gent.⁽⁸²⁾ Sint-Hubertus komt in Vlaanderen dikwijls voor als patroonheilige van beenhouwers en slagers. Het is mogelijk dat de beenhouwers tijdens hun beroepsbezigheden (jacht, transport van dieren, ontbenen, transport van karkassen, enz...) gevaar liepen door een loslopende hond te worden gebeten. In grote Vlaamse steden als Antwerpen, Brugge, Brussel, Gent, Leuven en Mechelen waren er immers veel loslopende honden. De magistraten en kerkelijke overheden zagen zich wegens de vrees voor allerlei *pestilentieuse siekten* verplicht ingrijpende maatregelen te treffen om straten en kerken van deze dieren te bevrijden. Hiervoor werden hondenslayers aangesteld. Uit archieven blijkt dat in de periode 1470-1473 in Brugge niet minder dan elfduizend honden werden doodgeslagen.⁽⁸³⁾
- **Sint-Hubertusbroederschap te Mechelen (1512-1873)**. Om de heretogen te behagen organiseerde deze broederschap reeds in 1490 allerlei spektakeljachten op de markt. Ook Margareta van Oostenrijk en de hoge geestelijkheid genoten van dit spektakel. Tijden deze feestelijkheden liet men een hert los, dat dan volgens de regels van de jachtkunst moest neergelegd worden. Naast deze confrérie was er ook een **Confrérie noble de Saint-Hubert**⁽⁸⁴⁾ (1702-1781), voorbehouden aan de adel en erkend door de abt van Saint-Hubert in 1730. De abt schonk bij die gelegenheid een stukje van de sandalen en een draadje uit de stola van Sint-Hubertus. De broederschap, die maximaal 18 leden mocht tellen, had maar weinig te

maken met de devotie voor Sint-Hubertus. Zij had vooral tot doel haar leden vermaak te verschaffen en officiële eretekens te verwerven. Zij zullen zich met hun queeste naar een ridderlijk ereteken tot de keurvorst van de palts en de Weense keizer wenden. Hun argument "*parmi quoy nous sortirons du peuple*" ("opdat wij ons zouden onderscheiden van 't gemeen") kende echter geen succes en dus werd hen nooit een ereteken toegekend. Zij moesten het houden bij het dragen van een opvallend lint met een gouden horentje dat in aanraking was geweest met de relieken van Sint-Hubertus. ⁽⁸⁵⁾

- **Confrérie de Saint-Hubert à Esneux (Luik)** (gesticht of heropgericht in 1849). Deze was een populaire broederschap, zoals de mussen- en mollengilden (zie verder). Er is nergens sprake van banketten of jachtpartijen. De voorzitter van de confrérie draagt de titel van 'Grootmeester', wat er zou kunnen op wijzen dat deze broederschap een adellijke voorganger had. ⁽⁸⁶⁾
- **Confrérie van Sint-Hubertus te Deurne (Antwerpen)** (gesticht in 1711). Hun voornaamste activiteit bestond erin processies (o.a. met Sint-Hubertus en op Bamis- of notenkermis) en de begrafenis van hun leden op te luisteren. De broederschap was vooral begaan met het organiseren van de *cierdagen* of *teirdagen* op 3, 4 en 5 november. Deze bestonden vooral uit het nemen van *noenmalen* en het drinken van 'goed bier', waarmee Leuvens bier bedoeld werd. Op een budget van 331,04 franken (periode 1885-1886) ging er 28 fr. naar h.h.missen. ⁽⁸⁷⁾
- **Gilde van St.-Huybrecht te Schilde (Antwerpen) en te Sint-Antonius-Brecht** (stichtingsdatum onbekend). Deze gilden werden ook de mussengilden of mollengilden genoemd. Het waren zeer volkse verenigingen die vooral tot doel had de mussen, mollen en konijnen, die een plaag vormden, uit te roeien. Deze verenigingen organiseerden schutterswedstrijden en banketten ter gelegenheid van St.-Hubertusdag. De leden waren verplicht jaarlijks 'twee mussen koppen overdekt met deszelfs pluimen en twee voorste mollen pooten' in te leveren. Voldeden ze niet aan deze eis, dan kregen ze meteen een boete van drie centiemen per kop of per poot! ⁽⁸⁸⁾

Ook in het buitenland waren er tal van Sint-Hubertusgilden. Nog steeds populair is de bedevaart vanuit Lendersdorf (bij Düren, Duitsland), die sinds 1720 plaatsvindt en in verschillende etappes via Sankt-Vith naar Saint-Hubert trekt. Onze noorderburen kenden verschillende Sint-Hubertusgenootschappen en -bedevaarten, zoals deze van Elsloo (bij Roermond). Talrijke kerken en kapellen werden aan Sint-Hubertus toegewijd. ⁽⁸⁹⁾ Deze speelden bovendien hun rol van informatiecentrum, omdat ze de plaatsen waren waar men met plakaten de bevolking informeerde over gevallen van hondsdolheid en de te treffen maatregelen.

Interessant is de kapel van Sint-Pieters-op-den-Dijk te Brugge, vooral omdat ze aantoonde dat al in de veertiende eeuw de Sint-Hubertuscultus in 'woeste gebieden' doorgedrongen was. In dezelfde eeuw kreeg 'Oud-ter-Poele' een achterleen: de Sint-Hubrechtshoeve. Naast de hoeve stond een Sint-Hubrechtscapel die als rust- en verzamelplaats diende voor jagers die in het poldergebied gingen jagen. Volgens sommige bronnen zou Maria van Bourgondië hier in 1482 verongelukt zijn. De kapel staat afgebeeld op een koperets van Whitehand uit 1692 (afb. 5) ⁽⁹⁰⁾. Centraal in de voorstelling staat Sint-Hubertus als bisschop. Daarnaast op de Zandweg (nu: de Oude Oostendse steenweg) staat hij als jager die zich terstond bekeert bij het zien van het hert met een kruis in zijn gewei. Verder zien wij een knielende man die gezegend wordt en een stier die voor een zegening wordt aangevoerd. Rechtsboven de *St. Hubrechts Cappelle*. De kapel is vermoedelijk vernietigd tijdens de Franse Revolutie. Het gedicht onder de afbeelding is van de hand van Phillipus Willaëys, toenmalig pastoor van Sint-Pieters-op-den-Dijk. Het luidt als volgt:

Afb. 5: R. Whitehand *Sint-Hubertus*.
1692. Koperets.

“Sijt ghij ghebeten van een Hondt,
of van een dulle beest ghewondt:
compt tot St. Hubrechts testondt,
aanroept hem uijt U herte grondt,
sijn lof vercondigt met de mondt,
hast sult ghij worden heel gesondt.

*Brenght sulcke beesten bij den bandt,
den preister segense metter handt,
en met Hubertus tromp hun brandt:
hij wort gheviert in Vlaenderlandt,
St.Pieters op de Brughsche zandt
heeft zijn cappelle haren standt.*

*Doet jonstich uwe Charitaet
tot sijn cappellekens cieraet:
St.Hubrechts sal metter daet.”
wiens schilderije hier voor u staet,
waer ghij wandelt ofte gaet,
bevrijden u voor alle quaet.*

*In sijn Broederschap u stelt,
en t'sijnder Eerv ghilde:ghelt
jaerlicx hier overtelt:
en soo u eenigh sieckte quelt:
quitantie hem voor ooghen stelt,
welck dit beeldeken vermelt.”*

De kapel van Sint-Pieter-op-den-Dijk komt niet meer voor op de kadasterkaarten van 1842. Rond 1930 staat Firmin Joseph Hoste, dan eigenaar van de Sint-Hubrechtshoeve, een perceel ter beschikking voor het bouwen van een nieuwe kapel. De bekende Brugse architect Luc Viërin ontwierp in 1932 een op de art deco geïnspireerde kapel. In 1934 schenkt Firmin Hoste de 120 m² grond aan de Dekanale Werken Brugge Noord. Voor de eerste bedevaart van 1932 werden er door Jules Fonteye bedevaartvaantjes en santjes ontworpen. In de volksmond worden de bewoners van Sint-Pieters soms nog *bertjesbroodeters* genoemd. ⁽⁹¹⁾ De kapel is gerestaureerd en in 2001 terug plechtig in gebruik genomen met een broodwijding (afb. 6).

Afb. 6: Sint-Hubertuskapel van Sint-Pieters-op-den-Dijk (Brugge). Pastoor Eddy van Maele doet de broodwijding op het balkon.
(Foto : Jean Pierre L. De Keersmaeker, 11 november 2001)

Afb. 7. Een hond wordt door pastoor van Maele met de relik aangetikt.
(Foto : Jean Pierre L. De Keersmaeker , 11 november 2001)

Vandaag de dag wordt tijdens de Sint-Hubertusvieringen niet alleen Sint-Hubertusbrood gewijd. Op heel wat plaatsen worden op Sint-Hubertus naast ruiters, hun paarden en jachthonden, ook huisdieren gezegend. Bij de wijding op Sint-Pieter-op-den-Dijk werden naast de aanwezige gelovigen en nieuwsgierigen nog twintig honden en één hamster gezegend. De dieren werden met een zilveren moker, die een relikwie van Sint-Hubertus bevat, op het hoofd getikt. (afb. 7).

Niet alleen jachtverenigingen en manèges kozen Sint-Hubertus als patroonheilige, ook schuttersgilden deden dat. De oudste zijn deze van Tervuren ⁽⁹²⁾ en Gürzenich ⁽⁹³⁾ (Duitsland), beide opgericht in 1343. Momenteel zijn er in België nog elf, in Duitsland 21 en in Nederland drie jacht- of schuttersverenigingen die Sint-Hubertus in hun vaandel voeren. ⁽⁹⁴⁾ Onder de oudste moeten we rekenen: Tervuren (Koninklijke Wipmaatschappij Sint-Hubertus, gesticht in 1343), ⁽⁹⁵⁾ Aubel (Société Royale Saint Hubert d'Aubel, ⁽⁹⁶⁾ gesticht in 1586) en Elewijt (Sint Hubertus Schuttersgilde van Elewijt, gesticht in 1625). Niet alle jachtbonden- en schuttersverenigingen echter kozen Sint-Hubertus als patroonheilige, maar de 'oudere' patroon Sint-Eustachius. ⁽⁹⁷⁾

Ook verschillende adellijke orden worden onder het patronaat van Sint-Hubertus geplaatst. Vooral in Frankrijk en Duitsland was de Sint-Hubertusverering verbonden met adel, koning of keizer. De overtuiging dat Sint-Hubertus uit een Merovingische adellijke familie stamde, was hier zeker niet vreemd aan. De Franse koning Charles VIII (1470-1498) riep Sint-Hubertus publiekelijk uit tot schutspatroon, en bouwde naast het kasteel van Amboise een kapel die een echte tempel voor de hertenjacht was. Filips de Goede hield op 3 november 1431 een grootse Sint-Hubertusviering op de Grote Markt van Brussel. In 1447 richtte Graaf von Sayn die "Ritterbruderschaft Sankt-Huprecht" op. Deze orde kende slechts een kortstondig bestaan, want einde vijf-

tiende eeuw bestond ze al niet meer. Meer succes kende de Sint-Hubertusorde, in 1695 opgericht door Franz Anton Graf von Sporck. Alhoewel de orde werd gesticht in Bohemen, kreeg ze toch veel aanzien in andere Duitse landen. Keurvorst Friedrich Wilhelm van Pruisen, koning August II van Polen en vele andere gekroonde hoofden werden lid van deze orde. In de achttiende eeuw werd de Hubertusorde als de hoogste orde beschouwd en werd daarom boven het Gulden Vlies gedragen. ⁽⁹⁸⁾ De prestigieuze orde bestaat nog steeds en is actief onder de naam "Internationaler St.-Hubertus-Orden". Hun devies is '*Deum Diligite Animalia Diligentes*' ('Eert God en door Hem Zijn Schepping').

Zoals reeds vermeld zijn er naast de adellijke orden ook minder elitaire gilden en broederschappen ter ere van Sint-Hubertus gesticht. Dit had vooral te maken met het feit dat in onze contreien de jacht op groot wild, in tegenstelling met de Franse kroongebieden, niet uitsluitend voorbehouden was aan prinses en edelen. Dit verklaart waarom in Frankrijk Sint-Hubertus eerder als een elitaire heilige werd beschouwd, die vooral door de beoefenaars van de adellijke *chasse à courre* in ere werd gehouden.

Ten slotte moet nog worden vermeld dat een hondenras, ⁽⁹⁹⁾ mineraalwater ⁽¹⁰⁰⁾ en wijnen ⁽¹⁰¹⁾ naar Sint-Hubertus werden genoemd. Een Duitse kruidenbitter koòs het hert met crucifix als handelsmerk. ⁽¹⁰²⁾ In België kan men heel wat bakkerijen vinden die naar Sint-Hubertus worden genoemd en het hert met crucifix als logo voeren. De Sint-Hubertusiconografie is onmiskenbaar doorgedrongen tot in de profane wereld.

Binnen de rooms-katholieke Kerk bleef Sint-Hubertus een regionale heilige. In het '*Martyrologium Romanum*' van 1956 wordt 3 november als de feestdag van '*sancti Huberti Tungrensis Episcopi*' of '*heilige Hubertus bisschop van Tongeren*' vermeld, samen met elf andere heiligen. Sint-Hubertus was een heilige die mocht gevierd worden in de hele roomse kerkgemeenschap. Met de liturgische hervormingen van het tweede Vaticaanse concilie komt er ook een nieuwe '*Calendarium Romanum Generale*' in voege voor de 'universele' roomse kerk. In deze kalender vinden wij voor 3 november slecht één heilige: Martin de Pores, een Peruviaanse dominicaan die door Johannes XXIII heilig werd verklaard op 16 mei 1962. Dit betekent niet dat de kerkelijke autoriteiten niet zouden aanvaarden dat Sint-Hubertus nog op 3 november gevierd zou worden. Hij is echter geen universeel gevierde heilige. De Congregatie voor het Geloof veroorlooft immers dat buiten zon- en feestdagen lokale heiligen worden gevierd. ⁽¹⁰³⁾ Toch geeft deze hervorming de indruk dat heiligen die aan de basis lagen van legenden en de daarmee verboden vormen van bijgeloof, door de kerk naar de achtergrond verwezen worden.

Sint-Hubertus en de kunst/volkskunst

Sint-Hubertus was een inspiratiebron voor heel wat kunstenaars. Schilders (Rogier van der Weyden, Dirk Bouts, Gaspard de Crayer, Jacobus van Oost de Jonghe...), beeldhouwers en kunstsmeden verwerkten de Sint-Hubertuslegende in hun werken. Schilders smukten altaarstukken en triptieken op, de beeldhouwers kapten beelden (St.-Jacobskerk te Leuven, Sint-Hubertuskapel te Sint-Pieter-op-den-Dijk, Sint-Salvatorskathedraal te Brugge), haut-reliëfs (kasteel van Amboise) en retabels, terwijl kunstsmeden zilver, goud, ivoor en halfedelstenen verenigden tot reliekschrijnen en staven (Tervuren, Saint-Hubert, Beerse, Saint-Hubert...). Deze kunstwerken werden meestal uitgevoerd in opdracht van de abdij van Saint-Hubert, adellijke Sint-Hubertusorden of welgestelde Sint-Hubertusgilden.

Ook in de volkskunst speelde Sint-Hubertus een belangrijke rol. De monniken van Saint-Hubert hadden al vroeg ingezien dat bedevaarders als aandenken graag prentjes of vaantjes mee naar huis namen. ⁽¹⁰⁴⁾ Deze worden dan ook één van de belangrijkste propagandamiddelen van de abdij van Saint-Hubert. Door deze prentjes in aanraking te brengen met de stola, zouden ze mens en dier beschermen tegen de hondsdolheid. Naast prenten van bekende graveurs zoals Valdor, Galle en Wierix, die kwaliteitsgrafiek leverden, werden er vooral prenten van mindere kwaliteit gemaakt. Het belangrijkste thema van deze prentkunst is de bekeringscène waarbij Hubertus wordt voorgesteld, ofwel als de edele jager die op het punt staat bekeerd te worden, ofwel als de stralende en gelukzalige jager die zich heeft bekeerd en tot inkeer is gekomen. Men kan de prenten en drukwerken *grosso modo* indelen in:

- Devotie- en propagandaprenten. De gravure van Valdor (afb. 3, zie hoger) mag hieronder gerangschikt worden. De prent draagt het wapen van Nicolas de Fanson, toenmalig abt van Saint-Hubert. De bedoeling van deze prent was propaganda te maken voor de abdij en de 'genezingstechnieken' die er werden uitgevoerd. Een propagandaprent uit de zeventiende eeuw van de graveur Harrewyn vermeldt dat men in Gemp onder Pellenberg (bij Leuven) gewijd brood en gewijd water tegen de hondsdolheid kan verkrijgen. ⁽¹⁰⁵⁾
- Offerandeprenten. Deze prenten werden uitgedeeld aan leden van een Sint-Hubertusgilde telkens zij een offerande deden. De prenten hadden een groter formaat dan de devotieprentjes en stelden meestal Sint-Hubertus voor, net voor zijn bekering. Sint-Hubertus heeft op deze prenten geen nimbus noch lichtstralen die op hem neerdalen. Hij wordt voorgesteld als een edele jager met de klassieke jachtattributen zoals jachthonden, jachthoorn, speer en dolk (afb. 8) ⁽¹⁰⁶⁾. Soms wordt Hubertus afgebeeld met riddersporen en

een zwaard. Dit is een verwijzing naar zijn edele afkomst. Op andere voorstellingen komt het paard niet voor, terwijl er op sommige een tweede paard staat afgebeeld. Voor wie dit tweede paard bestemd was, weet niemand met zekerheid.

- Bedevaartprenten. Het gaat hier om afbeeldingen die verwijzen naar een plaatselijke Sint-Hubertusverering (afb 5). Het onderschrift is meestal een rijmpje dat de plaats van aanbidding vermeldt, alsook de voordelen die de leden van het plaatselijk Sint-Hubertusgenootschap door hun lidmaatschap genoten. Bedevaartprentjes werden meestal door de koster aan de pelgrims verkocht.
- Bidprenten, briefkens, sanctjes en suffragia. Dit zijn kleine prentjes die uitgedeeld of verloot werden. Zij werden in de scholen of in de kerk als beloning of aanmoediging door de priesters aan de kinderen gegeven. Vooral jezuïeten gebruikten deze *briefkens*. Deze prentjes werden ook als scapulier gedragen of op staldeuren en huizen geplakt als bescherming tegen hondsdoelheid (afb. 9) ⁽¹⁰⁷⁾. Vooral de Antwerpse drukkers waren bekend voor het uitgeven van grote oplagen van bidprentjes. Zij exporteerden ze niet alleen naar de ons omringende landen, maar ook naar Italië, Spanje en vooral naar de Spaanse kolonies in Amerika!
- Prenten en drukwerken voor marktkramers en rolzangers. Deze prenten of drukwerken werden hoofdzakelijk op markten verkocht

Afb. 8: P. van der Borcht *Bekering van St-Hubertus*, 16de eeuw.

Afb. 9: Anoniem *Bekeringsscène*. Bidprentje of suffragaan van de jezuïeten.

Afb. 10: Anoniem, *Bekering van Sint-Hubertus*, mannekenpapier uit Turnhout.

(afb. 10) ⁽¹⁰⁸⁾. Marktzangers zongen de tekst in strofen op de toon van alom gekende profane liedjes. Hun succes was verzekerd, omdat zij de bevolking een gelegenheid voor ontspanning boden. De teksten waren niet goedgekeurd door de kerkelijke autoriteiten en de auteurs schrikten er niet voor terug de levensloop van Sint-Hubertus op een zeer creatieve wijze weer te geven. In het hierna volgende lied uit de achttiende eeuw wordt zelfs beweerd dat Hubertus christenen zou vervolgd hebben. ⁽¹⁰⁹⁾

De tweede strofe (te zingen op de melodie van ‘*Trompet Marin*’ ⁽¹¹⁰⁾) ging als volgt:

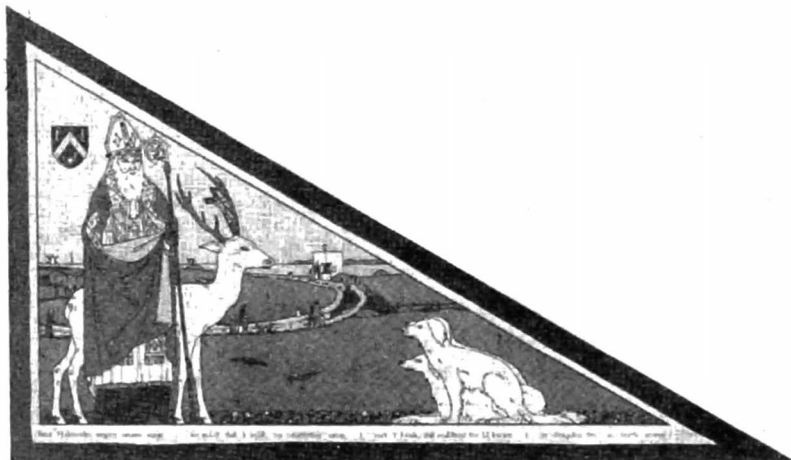
*Hy was Maegschap, hy was Cosyn
Aen den grooten Coning, genaemt Pepyn,
Hij was seven jaer in den Egten-staet
Sonder hop' of troost van Kind of nae-saet:
Syn begeerte wierde verhoort
Eenen schoonen Soon bragt zyn Vrouwe voort,
Schoonder als den dag, die met grooten lof,
d'Eer en luyster was van geheel het Hof.
Desen Sone kloek en vaillant,
Synde twintig jaer hy wierd Commandant,
En diende den Coning, met vromen moed,
Maar vervolgd' alleen meest het Christen Bloedt.*

- Doodsprenten of doodsanctjes. Oorspronkelijk werden dit soort prenten alleen aan belangrijke personen en de geestelijkheid uitgedeeld. Door de hoge prijs – ze werden namelijk op perkament gedrukt – was de oplage beperkt. Later zal men ze op grote schaal op papier drukken en zal de burgerij er ook gebruik van maken. Tot vandaag kennen wij dit gebruik, zij het dat de iconografie niet meer dezelfde is. De doodsprentjes tonen vandaag veeleer een foto van de overledene dan de afbeelding van een heilige. De priester, volkskundige en dichter Guido Gezelle schrijft over deze doodsprentjes in zijn *Kerkhofblommen* (1858): ‘... het gebruik van lijkbeeldekens of doodsanctjes wierd ingevoerd door het “heilige ende zalig” gedacht dat de disticha, de obituaria, de doodboeken, de grafzerken en andere gedenktekens van de overledenen ten gronde ligt. Gelijk de disticha vindt men de doodsprentjes bij streken op den autaar liggen... van Ieper tot Gent en elders heet men ze, als of ‘t afgedrukte zerksteenen waren, zerkstes, zarkskes.’ (afb. 11) ⁽¹¹¹⁾. Dit doodsprentje werd gedrukt door P.F. Milis te Hasselt voor het overlijden op 7 oktober 1827 van ‘*Jouffrouw Maria-Theresia Helsen, huisvrouw van den Heer Ludovicus Cordens*’. Het zal door een onbekende drukker worden geplagieerd en in spiegelbeeld worden verkocht als een bidprentje voor de feestdag van Sint-Eustachius. Dergelijke praktijken waren schering en inslag.

- Religieuze souvenirs. Grote hoeveelheden prentjes werden, al dan niet ingekleurd, in opdracht van verschillende missieorden gedrukt. Deze prenten werden verkocht of uitgedeeld tijdens acties die tot doel hadden geld te werven voor de missies.
- Vaantjes. Bedevaarders staken deze papieren wimpeltjes op hun hoed als ze huiswaarts keerden. Het paardengespan werd ook met deze vlaggetjes versierd. Ze werden bij hun thuiskomst uitgedeeld aan de kinderen van het dorp. Het is dan ook te begrijpen dat veel vaantjes verloren zijn gegaan en dat er nog zelden een ongeschonden exemplaar wordt gevonden. (afb. 12) ⁽¹¹³⁾.

Naast deze prenten moet ook nog melding worden gemaakt van pelgrimstekens ⁽¹¹⁴⁾ en gewijde voorwerpen. Het gaat hier vooral om 'trompen' of hoorntjes (jachthoorns), medaillons en paternosters (afb. 13) ⁽¹¹⁵⁾. Ze waren vervaardigd uit lood, koper, zilver en zelfs uit goud. Men had dus de mogelijkheid zijn rijkdom te tonen en zich zo 'buiten 't gemeen' te plaatsen. Deze objecten werden gewijd en in contact gebracht met de H. Stola. Ze werden als aandenken door de bedevaarders naar Saint-Hubert naar huis meegebracht. Deze gewilde kleinnoden werden ook aangeboden door de bedelmonniken van Saint-Hubert – de '*moines quêteurs*' – en door marktkramers. Dat sluwe kramers heel wat valse voorwerpen op de markt brachten, was geen geheim. Om dit tegen te gaan werd bij elke wijding van een object een echtheidscertificaat afgeleverd. Deze voorzorgsmaatregel zal weinig effect hebben, zoals blijkt uit een onderschrift van de spreekwoordgravure '*Elke Marktkramer prijst zijn waar*' van Pieter Breughel de Oude waarin de spot wordt gedreven met het volk dat '*hoorende doof en siende blind*' is en gretig valse (ongewijde) 'trompen' koopt. ⁽¹¹⁶⁾ Ook

Afb. 12: Bedevaartvaantje van Sint-Hubertuskapel Sint-Pieters-op-den-Dijk te Brugge, ontworpen door Jules Fonteyne in 1932.

Afb. 11: Doodsprent, *De bekering van Sint-Hubertus naar Cornelis Galle*. ⁽¹¹²⁾

Afb. 13: Gouden 'trompje' of hoorntje van de *Noble Confrérie de Saint-Hubert* te Mechelen.

op het argument dat men door de verkoop van gewijde voorwerpen zich schuldig maakte aan simonie, hadden de marktkramers een gepast antwoord gevonden. Zij vertelden hun klanten dat de objecten hun prijs kregen vóór ze gewijd werden, en dat op die manier de wijding en werkzaamheid van het object intact bleven...

Het Sint-Hubertusbrood: een traditie.

Hier willen we dieper ingaan op een traditie die in onze gewesten nog zeer levendig is, namelijk de wijding van brood op of rond de verjaardag van Sint-Hubertus (3 november). Het is niet met zekerheid te bepalen wanneer men juist begonnen is met brood te wijden ter ere van Sint-Hubertus als bescherming tegen hondsdolheid. De oudste vermelding die wij hebben gevonden dateert uit de zeventiende eeuw. Het gaat om een vermelding van Zeebots over de genezing van drie gebeten paarden die genazen nadat ze gewijd water en brood hadden gekregen. Uit dezelfde periode dateert een propagandaprentje dat Gemp (bij Pellenberg) als bedevaartsoord tegen de hondsdolheid aanprijst. Het vermeldt dat men er gewijd water en brood kan verkrijgen.

Het is niet duidelijk of het hier gaat om gewijd brood voor menselijke consumptie. De oudste vermelding van grote hoeveelheden broden aangekocht voor het feest van Sint-Hubertus dateert uit 1742-43. Hier ging het ontegensprekelijk om offerandebroden, dus voor menselijke consumptie. In de rekeningen van de Naamse beenhouwersgilden, die Sint-Hubertus als patroonheilige hadden, blijkt dat zij 45 sous betaalden voor offerandebroden. ⁽¹¹⁷⁾ Tot in 1870 bakten de Naamse beenhouwers nog miches of witte broodjes die ze lieten wijden en aan hun klanten schonken. Het gebruik om gewijd brood te eten op de feestdag van Sint-Hubertus was nog algemeen verspreid in België in 1850. ⁽¹¹⁸⁾ In Vlaanderen, Brabant en de Kempen droegen de families brood naar de kerk om dit te laten wijden en nuchter te verorberen na het lezen van een Onze Vader en een Weesgegroet. Bakker August Swinnen uit Lier liet ons in 1940 volgend rijmpje na over het Sint-Hubertusbrood:

St Hubertusbrood en koeken werden
 Gebakken in den oven met den nacht
 En dan heet in de kerk gebracht,
 En dan als den dienst en de wijding was gedaan,
 Bleven er mee aan de kerkdeur staan
 Om aan de menschen te verkoopen
 Die er naar huis konden mee lopen,
 En dan na een kruisken, er van t' eeten
 Om van geen raastige beest te worden gebeten. ⁽¹¹⁹⁾

In Limburg verkochten de kosteren na de mis zwarte 'Sint-Hubertusbroodjes', welke in de eerste plaats voor het vee en de huisdieren

bedoeld waren. In Wallonië gingen de gelovigen met hun te wijden broden naar de kerk en staken ze tijdens de zegening in de lucht. ⁽¹²⁰⁾ In de steden verkocht men aan de kerkpoort gewijde fantasiebroodjes die men nuchter moest eten. In Mechelen kregen de Sint-Hubertusbroodjes de afdruk van een jachthoorn. ⁽¹²¹⁾

Enquêtes

Bestaan die praktijken in Vlaanderen nog vandaag de dag?

Om hierop een antwoord te vinden, voerden de studenten die de cursus Volkskunde-Volkskunst aan de Universiteit Gent in de periode 1999-2004 volgden, een enquête uit i.v.m. het hedendaagse overleven van de volkstraditie rond Sint-Hubertusbrood. ⁽¹²²⁾ De resultaten volgen hieronder.

1. Enquêtes bij pastoors

298 pastoors/onderpatoors werden ondervraagd, vooral uit de provincies Oost- en West-Vlaanderen (268 op 298 geestelijken), het voornaamste recruiteringsgebied van de Universiteit Gent.

251 pastoors wijden nog Sint-Hubertusbrood, waarvan 226 in de kerk zelf. 25 wijden alleen nog in bakkerijen. 38 wijden helemaal geen brood meer op Sint-Hubertus. Er zijn 273 kerken genoteerd, waar nog brood wordt gewijd (tabel 1).

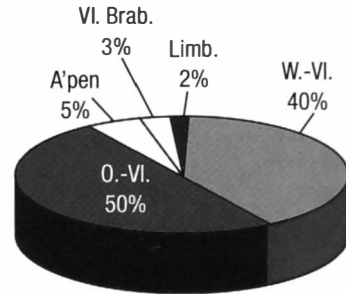
Tabel 1: Gegevens over broodwijding door pastoors in Vlaanderen.

Enquêtes bij pastoors	W-Vl	O-Vl	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Aantal enquêtes	118	150	15	9	6	298
Aantal blanco enquêtes	2	4	2	1	0	9
Aantal pastoors die brood wijden	100	129	9	7	6	251
Aantal pastoors die brood wijden in kerk(en)	94	11	36	7	6	226
Aantal pastoors die brood wijden alleen in bakkerij(en)	6	16	3	0	0	25
Aantal pastoors die niet wijden	16	17	4	1	0	38
Aantal kerken waarin gewijd wordt	103	143	9	9	9	273

Op de vraag: "Wat is de motivatie om zo'n brood te wijden", krijgt men van de pastoors een hele waaier van antwoorden (zie tab. 2). Komen het vaakst voor: "Tegen hondsdolheid" (151 keer), "Tegen alle besmettelijke ziektes bij mens en dier" (114 keer), "Uit traditie, als vorm van volksgeloof, bijgeloof" (12 keer).

Van waar komt het te wijden brood in de kerk?

Het brood dat in de kerk gewijd wordt, kan van drie bronnen komen: van de bakker die het naar de kerk brengt, van de gelovige die zijn

Afb. 14. Procentuele verspreiding van de enquëtering over Vlaanderen, per provincie.

Tabel 2. Geregistreerde motivatie voor broodwijding bij pastoors.

Motivatie voor broodwijding bij pastoors	W-Vl.	O-Vl.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
"Als ik geen wijding doe, verkopen de bakkers toch 'gewijd' brood!"	1	0	0	0	0	1
Antwoord ontweken (bijgeloof)	1	0	0	0	0	1
"Dank voor dagelijks brood, broodsymboliek, broederlijk delen..."	6	13	1	0	0	20
"Duivelsuitdrijving (bezetenheid)."	0	1	0	0	0	1
Eerbied voor mens en dier	2	0	0	0	0	2
Geluk	1	0	0	0	0	1
"Goede gezondheid."	0	1	0	0	0	1
"Niets speciaals."	1	2	0	0	0	3
"Niets te maken met bijgeloof, werkt echt."	2	1	0	0	0	3
"Onbekend."	2	4	0	0	0	6
"Tegen AIDS."	1	0	0	0	0	1
"Tegen alle besmettelijke ziekten bij mens en dier."	27	79	5	1	2	114
"Tegen alle verslavingen."	0	2	0	0	0	2
"Tegen bijgeloof."	1	1	0	0	0	2
"Tegen de pest."	0	1	0	0	0	1
"Tegen epilepsie."	0	2	0	0	0	2
"Tegen geldzucht, materialisme, razernij van deze tijd"	0	2	0	0	0	2
"Tegen hondsdolheid."	44	97	6	2	2	151
"Tegen slangenbeten."	0	1	0	0	0	1
"Tegen tegenspoed, onheil..."	6	1	0	0	0	7
"Tegen tetanus."	1	0	0	0	0	1
"Tegen watervrees."	0	1	0	0	0	1
"Tegen woede."	2	0	0	0	0	2
"Tegen wreedheid."	0	1	0	0	0	1
"Traditie, volksgeloof, vorm van bijgeloof..."	8	3	1	0	0	12
"Voorbereiding op kerstmis."	1	0	0	0	0	1

Tabel 3: Gegevens over de plaats van broodwijding door pastoors in Vlaanderen.

	W-Vl.	O-Vl.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Oorsprong brood in de kerk: 'bakker' (verschillende bakkers kunnen naar één kerk komen)	27	20	0	0	0	47
Oorsprong brood in de kerk: gelovigen	31	37	2	4	1	75
Oorsprong brood in de kerk: pastoor	24	12	1	1	1	39
Plaats wijding brood in de bakkerij	29	51	5	1	0	86
Plaats wijding brood in de kerk	125	150	8	8	3	294
Plaats wijding brood in de kerk, maar is geen voorstander	0	1	0	0	0	1
Plaats wijding brood onbekend. In het dorp verkoopt men Gewijd brood dat niet in de parochiekerk werd gewijd. Namaak?	1	0	0	0	0	1
Plaats wijding brood: geen wijding meer	15	18	5	0	0	38

brood meebrengt naar de kerk, of de pastoor die zelf brood koopt en het uitdeelt in de kerk (tabel. 3).

Naast Sint-Hubertusbrood/mastellen/Huibkens worden er ook soms dieren gewijd (tabel 4):

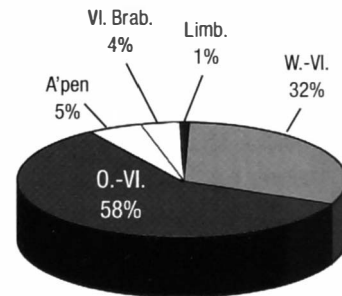
Tabel 4. Gegevens over dieren die naast brood worden gewijd door pastoors in Vlaanderen.

	W-Vl.	O-Vl.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Huisdieren (katten honden, vogels...)	6	1	0	0	0	7
Paarden	9	5	0	1	0	15
Vee	0	1	0	1	0	2

2. Enquêtes bij bakkers

428 bakkers werden ondervraagd, vooral in West- en Oost-Vlaanderen (zie afb. 15).

137 bakkers laten hun brood nog wijden in de kerk zelf; 92 laten dat in hun bakkerij doen; 4 'wijden' zelf. 205 bakkers verkopen helemaal geen gewijde broodjes rond 3 november, om uiteenlopende redenen: men heeft geen interesse (120 bakkers), men kent de traditie niet (78 bakkers) of men wordt gedwarsboomd door de plaatselijke geestelijkheid (7 bakkers) (tabel 5).

Afb. 15: Procentuele verdeling per provincie van de ondervraagde bakkers in Vlaanderen.

Tabel 5. Gegevens over de verkoop van gewijd brood in Vlaanderen.

	W.-Vl.	O.-Vl.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Aantal ondervraagde bakkers	138	246	22	18	4	428
Aantal bakkers die in de kerk laten wijden	53	80	0	3	1	137
Aantal bakkers die in de bakkerij laten wijden	26	55	10	1	0	92
Aantal bakkers die zelf 'wijden'	2	2	0	0	0	4
Bakkers zonder verkoop, wegens:						
geen interesse	42	55	10	13	0	120
niet kennen van traditie	14	48	2	11	3	78
onwil pastoor	1	6	0	0	0	7

Als men naar de kennis van de bakker peilt wat de (vermeende) toepassingen van dit gewijd brood betreft, dan valt op dat de meeste (134) weten dat het tegen hondsdoelheid wordt gegeten. Verder denkt men dat dit brood goed is voor de gezondheid van mens en dier (62 bakkers). Een aantal (45) bakkers kent de traditie wel, maar niet de volkse toepassing. Dat het brood goed zou zijn voor paarden en jachthonden, of gegeven wordt aan makkelijk bijtende honden, wordt vooral bij een aantal bakkers in West-Vlaanderen genoteerd. Merkwaardig is dat de aloude toepassing tegen slangenbeten (zie hoger bij de legende van Sint-Hubertus) nog wordt geloofd of althans toch geweten is in West-Vlaanderen (tabel 6).

Tabel 6. (Vermeende) toepassingen van gewijd brood, door bakkers vermeld.

	W.-Vl.	O.-Vl.	A'pen	Vl. Brab	Limb	Tot.
Goed voor alle dieren	4	9	1	0	0	14
Alleen voor menselijke consumptie	0	6	0	0	0	6
Tegen hondsdolheid	37	88	8	1	0	134
Genezing van open wonden	0	0	0	1	0	1
Goed voor de gezondheid van mens en dier	8	53	1	0	0	62
Bescherming tegen roofdieren	1	0	0	0	0	1
Tegen tetanus	0	1	0	0	0	1
Wordt gegeven aan makkelijk bijtende honden	8	0	0	0	0	8
Gewoon uit traditie	24	18	2	1	0	45
Goed voor (jacht)honden	6	1	0	0	0	7
Is geluksbrenger	0	2	0	0	0	2
Beschermt jagers	0	1	0	0	0	1
Goed voor de paarden	7	0	0	0	0	7
Goed tegen slangenbeten	0	1	0	0	0	1
Goed voor duivelsuitdrijving	0	1	0	0	0	1

Gewijd brood wordt nog bewaard, vooral in Oost-Vlaanderen (tabel 7).

Tabel 7. Bewaren van gewijd brood in Vlaanderen, volgens een aantal bakkers.

	W.-Vl.	O.-Vl.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Brood wordt bewaard	1	7	1	0	0	9

In West-Vlaanderen wordt dit bewaard brood volgens één bakker nog gebruikt tegen donder en bliksem. In Oost-Vlaanderen zijn er 7 vermeldingen van het bewaren van gewijd Sint-Hubertusbrood: in de diepvrieskast, in de klerkast, in de broekzak, in de kast, op kamertemperatuur, één jaar lang, aan stallen en dierenhokken hangen.

Het volksgeloof in verband met brood is bijzonder groot en verspreid over het westelijk halfronde. Er zijn veel rapporten over het gebruik van brood als afweermiddel tegen heksen, boze geesten en allerlei kwalen, als geluksbrenger, ongeluksbrenger, als magische genezer... Vooral brood gebakken op heidense oude cultusdagen (Pasen, Kerstmis enz...) is drager van een dergelijke reputatie. Het is dus niet verwonderlijk dat aan Sint-Hubertusbrood ook magische eigenschappen worden toegeschreven.

Aan 424 bakkers werd de vraag gesteld: 'Hoeveel percent van uw klanten vragen om gewijd brood? (ruwe schatting)'. 198 antwoorden kwamen terug van bakkers.

De resultaten leest men in tabel 8:

Tabel 8. Geraamde percentages klanten die om gewijd brood vragen bij bakkers in Vlaanderen.

	W.-Vl. Aantal bakkers	O.-Vl. Aantal bakkers	A'pen Aantal bakkers	Vl. Brab. Aantal bakkers
1 - 20 %	28	44	0	2
21 - 40 %	23	25	2	0
41 - 60 %	14	23	3	0
61 - 80%	8	16	2	0
81 - 100 %	3	5	0	0

Het gemiddelde percentage voor de bevraagde West-Vlaamse bakkers was 37%, voor de Oost-Vlaamse bakkers 34%. De resultaten voor de Antwerpse en Limburgse bakkers waren niet relevant, door gebrek aan antwoorden. Uiteraard gelden de percentages slechts voor de bakkers die gewijd brood verkopen, en mogen de cijfers niet geëxtrapoleerd worden naar alle bakkerijen toe.

3. Enquêtes bij gebruikers

Er werden 294 gebruikers, 142 ex-gebruikers ondervraagd. 132 personen kenden de traditie van gewijd brood niet of nauwelijks.

De verdeling mannen/vrouwen, zowel gebruikers als ex-gebruikers, was als volgt (tabel 9):

Tabel 9. Aantal klanten (m/v) die om gewijd brood vragen bij bakkers in Vlaanderen.

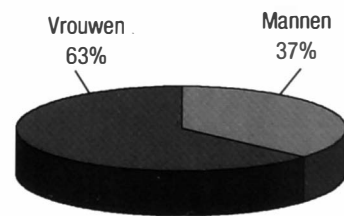
	W.-Vl.	O.-Vl.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Mannen	55	76	10	18	1	160
Vrouwen	85	150	10	24	7	276

Met andere woorden, 37% van de ondervraagde gebruikers waren mannen, 63% vrouwen (afb. 16). De keuze was overgelaten aan de enquêteur, en dus persoonlijk.

De broodjes droegen allerlei namen (tabel 10). Men heeft het vooral over 'gewijde mastellen' (vooral in het Gentse), 'Sint-Hubertusbrood' (West- en Oost-Vlaanderen), 'Sint-Hubertuskoeken' (West- en Oost-Vlaanderen). Er moet wel worden herhaald dat het onderzoeksgebied van deze enquête zich vooral in West- en Oost-Vlaanderen situeerde.

Vermeende toepassingen

Vaak gelooft men dat gewijd brood goed is voor mens en dier (117 vermeldingen). Soms zegt men dat dit brood alleen geschikt is voor menselijke consumptie (35 vermeldingen), en in sommige gevallen zegt men dat het alleen voor dierlijke consumptie bedoeld is (3 vermeldingen) (tabel 11).

Afb. 16. Procentuele verdeling van mannelijke en vrouwelijke gebruikers of ex-gebruikers van gewijd brood.

Tabel 10. Volksnamen voor gewijd brood in Vlaanderen.

	W.-VI.	O.-VI.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Averchtsbrood	0	1	0	0	0	1
Boterkoeken	3	0	0	0	0	3
Huib(e)kens	0	1	3	0	0	4
Jagersbrood/jachtbrood	3	0	0	0	0	3
Mastellen	9	60	0	1	0	70
Piotten	0	1	1	0	0	2
Pistolets	2	4	4	1	0	11
Roggeverdoemekes	0	0	1	5	0	6
Sandwich met rozijnen	4	5	0	0	0	9
Sandwich zonder rozijnen	5	3	0	0	0	8
Sint-Hubertusbrood	37	27	0	5	0	69
Sint-Hubertuskoeken	10	5	1	1	0	17
Sint-Tuimelaarsbrood	0	1	0	0	0	1

Tabel 11. Vermeende toepassingen van gewijd brood in Vlaanderen.

	W.-VI.	O.-VI.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Goed voor mens én dier	32	74	2	9	0	17
Slechts voor dierlijke consumptie	1	2	0	0	0	3
Slechts voor menselijke consumptie	6	29	0	0	0	35

Tabel 12: Vermeende toepassingen van gewijd brood in Vlaanderen.

	W.-VI.	O.-VI.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Bescherming tegen alle ziekten	3	12	2	9	0	26
Bescherming van de jagers	3	2	0	3	0	8
Bij hondenbeet, sterft de hond	0	1	0	0	0	1
Goed voor de honden	23	20	4	13	1	61
Goed voor de huisdieren	17	42	5	7	3	74
Goed voor de paarden	16	13	4	16	1	50
Goed voor de vissen	0	4	0	0	0	4
Goed voor de vogels	1	9	2	0	0	12
Goed voor vee en neerhofdieren	10	28	2	11	3	54
Tegen verstikkingsdood	0	1	0	0	0	1
Tegen hondenbeten	15	2	0	0	0	17
Tegen hondsdolheid	110	135	15	26	3	289
Tegen mond- en klauwzeer	2	0	0	0	0	2

Vaak echter geeft men meer details wat de toepassing betreft. Het vaakst zegt men dat gewijd brood goed is tegen hondsdolheid (289 vermeldingen). Dit komt overeen met de resultaten van de enquêtes bij de pastoors. Daarna volgen in dalende volgorde: 'goed voor huis-

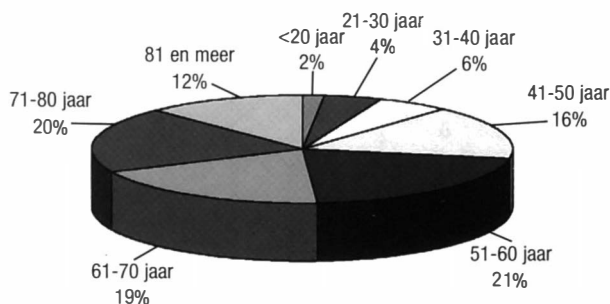
dieren' (74 vermeldingen), 'goed voor honden' (61 vermeldingen), 'goed voor vee en neerhofdieren' (54 vermeldingen), 'goed voor paarden' (50 vermeldingen), 'tegen hondenbeten' (17 vermeldingen), 'goed voor vogels' (12 vermeldingen), 'bescherming van jagers' (8 vermeldingen), 'goed voor vissen' (4 vermeldingen), 'goed tegen mond- en klauwzeer' (2 vermeldingen), 'goed bij een hondenbeet' (1 vermelding), en 'goed tegen verstikkingsdood' (1 vermelding) (tabel 12).

Leeftijd van gebruikers of ex-gebruikers

De leeftijd werd nagetrokken van diegenen die nog gewijd brood gebruiken of ooit hebben gebruikt, maar het nu niet meer kunnen doen (pastoor doet geen wijdingen meer, bakker verkoopt geen gewijd brood meer, men leeft in een rusthuis, e.d.). De resultaten leest men in tabel 13 en afb. 17.

Tabel 13: Leeftijdscategorieën van gebruikers van gewijd brood in Vlaanderen.

	W.-VI.	O.-VI.	A'pen	VI. Brab.	Limb.	Tot.
< 20 jaar	1	6	0	0	0	7
21-30 jaar	9	10	0	0	0	19
31-40 jaar	8	16	1	0	0	25
41-50 jaar	23	33	5	6	2	69
51-60 jaar	33	51	4	3	1	92
61-70 jaar	25	47	2	8	1	83
71-80 jaar	35	30	4	15	1	85
81 en meer	6	33	4	8	2	53

Afb. 17. Procentuele verdeling van de leeftijdscategorieën van mensen die gewijd brood gebruiken of gebruikt hebben (maar er geen meer kunnen vinden).

Hieruit blijkt dat 3/4 (72%) van de (geschatte) leeftijd van de gebruikers ouder was dan 50 jaar; twee percent was jonger dan 20 jaar. Deze resultaten zeggen op zichzelf niet veel, aangezien de gebruikers van gewijd brood niet steeds de kopers zijn van gewijd brood. Ouders of grootouders kopen of krijgen brood van hun kinderen of kleinkinderen, enz. (cf. tabel 17).

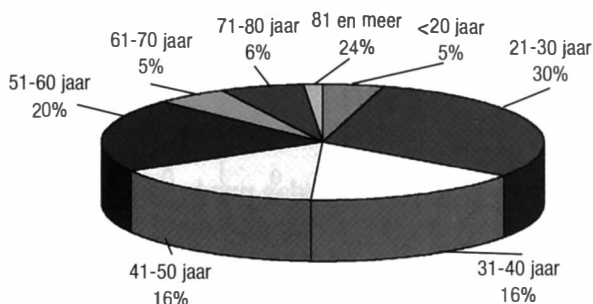
Leeftijd van niet-gebruikers

Ook mensen die van de traditie niets of nauwelijks iets afwisten werden gescreend naar hun leeftijd (niet-gebruikers)(tabel 14).

Tabel 14. Leeftijdscategorieën van niet-gebruikers van gewijd brood in Vlaanderen.

	W.-VI.	O.-VI.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
< 20 jaar	3	3	0	0	0	6
21-30 jaar	12	20	3	4	1	40
31-40 jaar	7	10	0	3	1	21
41-50 jaar	5	12	2	2	0	21
51-60 jaar	4	16	1	4	2	27
61-70 jaar	2	5	0	0	0	7
71-80 jaar	4	1	2	1	0	8
81 en meer	0	1	1	0	0	2

Afb. 18: Procentuele verdeling van de leeftijdscategorieën van mensen die bewust geen gewijd brood gebruiken.

69 procent van de niet-gebruikers is jonger dan 51 jaar, 31 % is 51 jaar en ouder.

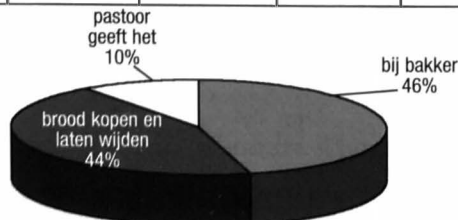
Het is dus duidelijk een traditie die vooral door ouderen nog wordt verdergezet, en daarom vermoedelijk gedoemd is om uit te sterven. De toekomst zal het uitwijzen.

Waar haalt men zijn gewijd brood?

Bijna de helft (46%) van de gebruikers kopen hun gewijde mastellen, huibkens en gelijksoortig gewijd brood bij de bakker. De andere kleine helft (44%) neemt brood mee naar de kerk om het daar te laten wijden. Een kleine minderheid (10%) krijgt het gewijde brood van de pastoor zelf (tabel 15, afb. 19).

Tabel 15. Herkomst van gewijd brood in Vlaanderen.

	W.-VI.	O.-VI.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Bij bakker	30	31	6	4	0	71
Brood kopen en laten wijden	19	31	4	8	7	69
Pastoor schenkt het	5	9	0	1	1	16

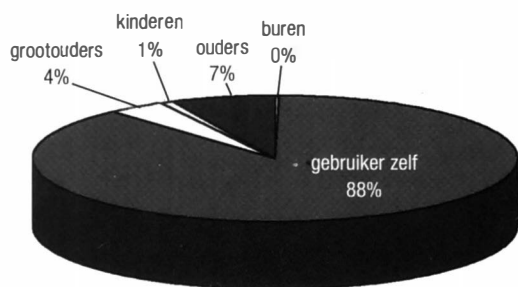
Afb. 19. Procentuele verdeling van de herkomst van gewijd brood.

Wie koopt gewijde broodjes?

Het valt op dat de gebruiker meestal zelf zijn/haar gewijd brood koopt (331 vermeldingen, 88%). Dit sluit niet uit dat hij/zij ook brood koopt voor anderen. Ouders kopen het soms ook voor hun kinderen (26 vermeldingen, 7%), soms ook grootouders voor hun kinderen en kleinkinderen (15 vermeldingen, 4%). In zeldzame gevallen zijn het kinderen die het kopen (3 vermeldingen, 1%) of de buur (1 vermelding) (tabel 16).

Tabel 16: Kopers van gewijd brood in Vlaanderen.

	W.-VI.	O.-VI.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Buren	0	1	0	0	0	1
Gebruiker zelf	123	149	19	36	4	331
Grootouders	5	5	0	1	4	15
Kinderen	1	1	1	0	0	3
Ouders	11	15	0	0	0	26

Afb. 20: procentuele verdeling van de verschillende categorieën kopers van gewijd brood.

Nuttigen van gewijd brood.

Het nuttigen van gewijd brood gebeurt in 35 gevallen nuchter, in 27 gevallen droog, in 20 gevallen na het maken van een kruisteken, en in 5 gevallen na een gebedje. De andere nuttigen het als een gewoon brood.

Tabel 17. Verschillende wijzen van nuttigen van gewijd brood in Vlaanderen.

	W.-VI.	O.-VI.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Droog	5	20	0	2	0	27
Na een gebedje	1	3	0	1	0	5
Na een kruisteken	0	19	0	1	0	20
Nuchter	14	15	0	6	0	35

Bewaren van een stukje brood.

Het volksgeloof in verband met brood is bijzonder groot en verspreid over het westelijk hafrond. Het wordt als een afweermiddel tegen heksen, boze geesten en kwalen aangezien, of als geluksbrenger, als onge-

luksbrenger, als voorspeller, als genezer... Brood gebakken op bepaalde heilige dagen werd daarom soms bewaard voor een van deze doeleinden. Daarom werd in deze enquête ook nagegaan of men gewijd Sint-Hubertusbrood bewaarde. Het bleek dat dit nog altijd het geval is (tabel 18).

Tabel 18. Bewaren van gewijd brood in Vlaanderen.

	W.-VI.	O.-VI.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Bewaren van brood	3	23	5	5	0	36

Uit de ondervraging bleek duidelijk dat men gewijd brood bewaarde tegen hondenbeten en allerlei onheil. Meer info vindt men bij de enquête over bakkers wat de vermeende toepassingen van bewaard brood betreft.

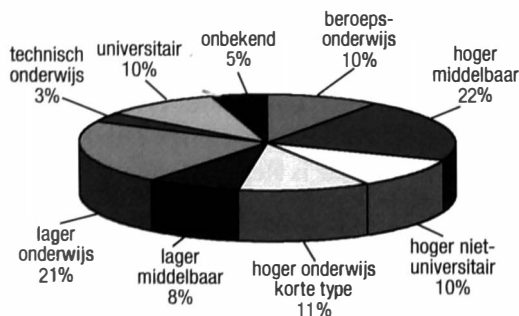
Scholingsgraad van gebruikers en niet-gebruikers

Er werd ook gepeild naar de scholingsgraad bij gebruikers en niet-gebruikers van gewijd brood.

Voor de gebruikers leest men de resultaten in tabel 19 en afb. 21.

Tabel 19. Scholingsgraad van gebruikers van gewijd brood in Vlaanderen.

	W.-VI.	O.-VI.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Beroepsonderwijs	13	17	7	5	0	42
Hoger middelbaar	36	34	3	13	6	92
Hoger niet-universitair	8	28	2	7	0	45
Hoger onderwijs korte type	20	26	2	2	0	50
Lager middelbaar	9	22	0	3	1	35
Lager onderwijs	23	60	5	5	0	93
Technisch onderwijs	3	8	1	1	0	13
Universitair	15	27	0	3	0	45
Onbekend	13	4	0	3	1	21

Afb. 21: Procentuele verdeling van de verschillende scholingsgraden van gebruikers van gewijd brood in Vlaanderen.

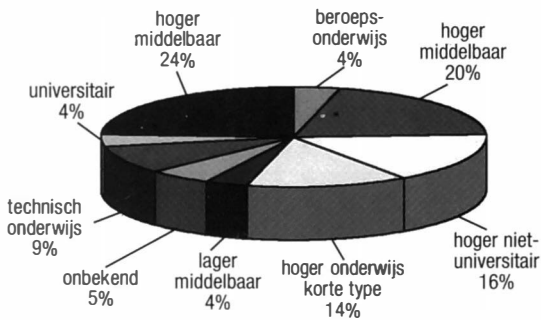
Uit bovenstaande tabel en figuur blijkt dat er geen aantoonbaar verband is tussen het nuttigen van gewijd brood en de scholingsgraad van

de gebruiker. Negenendertig procent van de gebruikers is laag geschoold (lager -, beroeps- en lager middelbaar onderwijs), 30 procent had (hoger of lager) middelbaar onderwijs achter de rug, en 31% zelfs een diploma van een hogere, al dan niet universitaire studie.

Voor de niet-gebruikers, zien de gegevens er als volgt uit (tabel 20).

Tabel 20. Scholingsgraad van niet-gebruikers van gewijd brood in Vlaanderen.

	W.-VI.	O.-VI.	A'pen	Vl. Brab.	Limb.	Tot.
Beroepsonderwijs	0	5	0	0	0	5
Hoger middelbaar	7	13	0	4	3	27
Hoger niet-universitair	8	10	1	2	0	21
Hoger onderwijs korte type	8	9	0	1	0	18
Lager middelbaar	0	2	3	0	0	5
Lager onderwijs	3	3	0	1	0	7
Onbekend	0	10	1	0	1	12
Technisch onderwijs	1	3	1	0	0	5
Universitair	10	13	3	6	0	32

Afb. 22: Procentuele verdeling van de verschillende scholingsgraden van niet-gebruikers in Vlaanderen.

Bij niet-gebruikers scoren diegenen die hoger, al dan niet universitair onderwijs hebben gevolgd 54 procent van het totaal ondervraagde personen, zij met een diploma lager - beroeps- of lager middelbaar onderwijs in totaal 13 procent.

Besluiten

Wij hebben aangetoond dat oude legendes - vooral als ze verbonden zijn met een ingeworteld geloof - niet alleen lang kunnen doorleven, maar zich ook kunnen transformeren en aanpassen aan de noden van een veranderende maatschappij. De legende is sterk gesecculariseerd en zelfs geëvolueerd tot folklore. Folklore of bijgeloof werd het in feite reeds zeer vroeg. De kerkelijke autoriteiten waren zich hiervan maar al te goed bewust en wezen aan de ene kant op het gevaar, maar anderzijds konden zij de inkomsten van de bedevaarders niet steeds missen. De Sint-Hubertuslegende is maar één voorbeeld van de vele legendes die zich rond heiligen hebben ontwikkeld. De Sint-Hubertusverering

ontwikkelde zich tot een zeer poëtische legende die succes kende, zowel bij de adel als bij de gewone mensen, omdat zij hoop gaf bij een verschrikkelijke ziekte. Onze enquêtes tonen aan dat het gebruik nog zeer levendig is, zeker in West- en Oost-Vlaanderen, en dat er nog zeer veel wijdingen plaatsvinden in kerken en bakkerijen. ⁽¹²³⁾ Het Sint-Hubertusbrood en de wijding van dieren moet nu veeleer als een folkloristisch verschijnsel worden beschouwd. Wie bij de bakker tegenwoordig rond 3 november, de feestdag van Sint-Hubertus, een gewijd broodje koopt, of in de manège zijn paard op Sint-Hubertusdag laat zegenen, gelooft daarom niet per se in de heilende of beschermende kracht van het gewijd brood, of de zegening van het paard. Alhoewel men bij de oudere generatie en bij heel wat priesters nog steeds de overtuiging zal aantreffen dat gewijd brood geneeskrachtig of afwendend is.

VOETNOTEN

(1) Wij gebruiken hier de naam Sint-Hubertus, maar in de vorige eeuwen sprak men meestal van Sint-Huibrecht. Als voornaam voor jongens komt *Hubertus* of *Hubert* nog vrij frequent voor. *Hubertine* als meisjesnaam komt weinig voor, maar dit kan veranderen, aangezien voornamen zeer sterk aan mode onderworpen zijn.

(2) Sint-Hubertus vormt – volgens de katholieke doctrine – samen met Sint-Antonius en Sint-Christoffel de drie maarschalken waarop gelovigen een beroep konden doen. Maarschalken zijn heiligen die een voorkeursrelatie met God hebben.

(3) Rogier van der Weyden heeft deze opgraving op doek vastgelegd. De *Opgraving van Sint-Hubertus* (1437-40) (*Exhumation of St Hubert*) is te bezichtigen in de National Gallery (London).

(4) Lefèvre, J-B. 1992: 13.

(5) Despy, G. 1991: 244.

(6) Lefèvre, J-B. 1992: 13.

(7) Wij zien hier een overeenkomst met de mirakels die - volgens de bijbel - Jezus verrichtte.

(8) Despy, G. 1991: 245.

(9) Dupont, Ch. 1991: 393-94.

(10) Hondsdolheid, hydrofobie of rabiës is een virusinfectie van de hersenen of het ruggenmerg, die bij alle zoogdieren - dus ook bij de mens - kan voorkomen. Rabiës is een altijd dodelijk aflopende ziekte die wordt opgelopen door contact met afscheidingen (speeksel, traanvocht, uitwerpselen) van een besmet dier. De belangrijkste verspreiders van de ziekte waren wolven, vossen en verwilderde honden. Vroeger stond de mens totaal machteloos tegenover deze ziekte. Symptomen kunnen snel optreden, maar er kan ook meer dan een jaar verlopen alvorens de dodelijke ziekte zich manifesteert. Mensen die zulke symptomen vertoonden, werden vroeger op de een of andere manier ('euthanasie') uit hun lijden verlost! Vandaag kan de verspreiding van het virus bij de patiënt vermeden worden, op voorwaarde dat zeer snel wordt overgegaan tot een behandeling. Over het ontstaan van de ziekte heersden vroeger nogal verschillende meningen. Hondsdolheid zou spontaan ontstaan, zou het gevolg zijn van het eten van te warm of te koud voedsel, het gevolg zijn van blootstelling aan te grote temperatuurschommelingen, veroorzaakt worden door het inademen van slechte lucht of door een onbevredigend geslachtsleven (Schlieker 1995: 39-40).

(11) De Sorbonne heeft in een verklaring van 10 juni 1671 de insnijding en de praktijken rond dit ritueel veroordeeld als bijgeloof. Dokters van de Leuvense Katholieke Universiteit en de bisschop van Luik hebben deze praktijken echter goedgekeurd in 1690. Tussen 12 oktober 1806 en 1 januari 1835 kregen meer dan 4800 personen een incisie en implantatie

van een draadje van de stola. Na 1835 werden jaarlijks circa 130 personen ingesneden, die tot bloedens toe gebeten waren door een dier. Tussen 1860 en 1870 zouden er ten hoogste een tiental ingesneden personen overleden zijn aan hondsdoelheid (de Reinsberg-Düringsfeld 1870: 193).

(12) De noveen kende de volgende regels (de Reinsberg-Düringsfeld 1870: 192-93):

1. De persoon die ingesneden wenst te worden zal eerst biechten en te communie gaan.
2. De persoon zal alleen slapen, en dit in verse witte lakens. Zijn deze niet beschikbaar, dan zal hij zijn kleren aanhouden bij het slapen.
3. De persoon zal drinken uit een glas of een ander bijzonder recipiënt, en zijn hoofd niet buigen om aan fonteinen of uit rivieren te drinken.
4. De persoon mag water drinken en verdunde wijn.
5. De persoon mag eten: brood, varkensvlees van een beer van minstens één jaar, kapoenen of kippen van minimum één jaar, vissen met schubben, hardgekookte eieren op voorwaarde dat de maaltijd koud wordt gegeten. Zout is niet verboden.
6. De persoon mag zich de handen wassen en het gelaat schoonwrijven met een verse doek. Het is gebruikelijk dat een man zich gedurende negen dagen niet scheert.
7. Gedurende veertig dagen, inclusief de noveen, zal men zijn haren niet kammen.
8. Op de tiende dag na de incisie zal men de zwarte hoofdband door een priester laten verwijderen, verbranden en de as in een waterbekken gooien.
9. Men moet elk jaar op 3 november het feest van Sint-Hubertus eren.
10. Indien de persoon tot bloedens toe door een dol dier is gebeten, zal men dezelfde regels en onthoudingen respecteren, maar dan gedurende drie in plaats van negen dagen.

(13) In de parochiekerk van Tervuren wordt een jachthoorn bewaard, toegeschreven aan Sint-Hubertus. De jachthoorn was een belangrijk object. Zonder jachthoorn was het verboden te jagen, en meestal was er maar één hoorn per gemeente of dorp. Op die manier wou men de jacht aan banden leggen. Daarnaast heeft de jachthoorn ook een mystieke betekenis. Tijdens een jachtpartij in het Zoniënwood zou Hubertus een hoorn aan een tak hebben gehangen; die hoorn zou er nog steeds hangen en zou waken over de voorbijtrekkende reizigers. Een geweldig hoorngeschal zou weerklinken, indien iemand met kwade bedoelingen in het woud zou aanwezig zijn.

(14) Sint-Hubertus wordt voor het eerst voorgesteld met een hoorn aan het eind van de dertiende eeuw (Sainte-Croix kerk, Luik).

(15) Lefèvre, J.B. 1992:13.

(16) Over de al dan niet adellijke afkomst van Sint-Hubertus is al veel inkt gevloeid. Over de middeleeuwse jachtkunst is in het Vlaams echter weinig of niets geschreven en de levensschetsen van Sint-Hubertus in het Vlaams zijn dan ook zeldzaam. Het belangrijkste werk werd in 1665 geschreven door een zekere F.G.Z.R.C.P. Onder deze initialen ging Frater Guilielmus Zeebots Regularis Canonicus Praemonstratensis schuil (Leuven 1643-1690); hij trad in 1643 in het klooster van Park (Leuven) en overleed er in 1690. De levenbeschrijving die hij opdroeg aan Libertus de Paep, abt van Park, is opgefleurd met volkse gedichten over Sint-Hubertus. Zeebots wou met zijn '*kleyne boexken*', zoals hij het noemde, de landelijke bevolking vertrouwd maken met Sint-Hubertus als beschermer tegen hondsdoelheid bij de mensen en vooral bij het groot vee. Zeebots' uitgave mag worden beschouwd als populaire propaganda voor Sint-Hubertus en staat in schril contrast met de geschriften van de abten van Sint-Hubert-en-Ardenne. De abten legden vooral de nadruk op adellijke afkomst van Sint-Hubertus, een aspect dat vooral zal aanslaan bij de Franse en Duitse adel. De abten hebben Louis XIV, de '*Roi Soleil*' er kunnen van overtuigen dat hij een '*Prince du Sang de France*' was, en aldus een van zijn voorvaderen (Huyghebaert, L. 1949: 24).

(17) Het oostelijke deel van het Frankische rijk. Komt ongeveer overeen met het huidige Lotharingen.

(18) Het is niet waarschijnlijk dat Hubertus en Ode d'Amay elkaar hebben gekend, aangezien de dame rond die periode reeds overleden was. Tevens zijn er geen historische bronnen die aantonen dat zij uit Aquitanië zou afkomstig zijn.

(19) Het hert heeft steeds in kerkelijke kringen een voorname rol gespeeld. Het staat bekend als een hemelse gezant, de *cervus emissus*. De tien takken van het gewei werden door God aan het hert geschonken om zich te verdedigen tegen de mensen, de honden en de wolven;

zij symboliseren de tien geboden door Christus aan de mens geschonken om zich te verdedigen tegen de zonden van het vlees, de duivel en de wereld.

(20) Neustrië: een gebied dat Bretagne, het Maasgebied, de Loire streek en de streek rond Kales omvat.

(21) Jacob van Oost de Jonghe heeft de scène geschilderd. Het doek *Maria laat Hubertus het bisschoppelijk gewaad brengen* uit 1668 hangt in de rondgang van de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge.

(22) Het geven van een sleutel was sinds het pontificaat van de H. Silvester (314-336) het voorrecht van de paus. Vooral Gregorius de Grote (pauze van 590-604) heeft veel 'Sint-Pietersleutels' geschonken. In zo'n sleutel is een klein stukje (*ramenta*) van de ijzeren ketenen van Petrus verwerkt. In een brief bevestigde Gregorius de Grote de geneeskracht die deze sleutels hadden (Lefèvre J.B. 1992: 13). De sleutel heeft ook een symbolische betekenis, omdat hij kan binden en ontbinden (sluiten en openen), in dit geval het ontbinden van ziekten.

(23) Dit was zeker niet het geval. Op 15 oktober 1568 raasde de beeldenstorm door de abdij en de relieken werden vernietigd. Na deze datum zullen de monniken steeds weigeren de relikwieën van Sint-Hubertus tentoon te stellen. Daarenboven is bekend dat de monniken bij hun terugkeer in 1569 het schrijn verkocht hadden, waarin het gebeente zich had bevonden (Lefèvre J.B. 1992: 12). De monniken hebben steeds beweerd dat het lichaam op een geheime plaats verstopt werd. Hun zoektochten bleken vruchteloos, maar toch zal Koning Leopold I een praalgraf aan de abdij schenken (1848) in afwachting dat het gebeente wordt teruggevonden.

(24) De stola heeft de vorm van een lint van omstreeks één meter lang en viereneenhalf centimeters breed. Zij bestaat uit een weefsel van witte zijde met gouden draden.

(25) Een klein stukje van de stola werd op een kussentje genaaid. Door met andere voorwerpen zoals medaillons, ringen, paternosters, sleutels en horens over het stukje stola te wrijven werden deze op hun beurt als geneeskrachtig beschouwd.

(26) De originele sleutel, althans volgens de traditie, gegeven door de paus aan Hubertus, bevindt zich in de collegiale H. Kruiskerk van Luik.

(27) Huyghebaert, L. 1949: 149.

(28) Cor, cornet en clé zijn synoniemen voor het brandijzer (Lefèvre J.B. 1992: 13).

(29) Een beschrijving hoe men de sleutel (sloter in het West-Vlaams) bij een gebeten dier moest gebruiken, danken wij aan Pastoor Demuyne die in 1828 de volgende tekst kopieerde:

"Sloter van den heiligen Hubertus. Volgens de authentieke brieven van zyne hoogw. Den Bisschop van Luik moet hy gebruykt worden als volgt: den sloter zal door het vier gloeiende gemaekt worden, en de beeste die gebeeten is, moet geteekent zijn op die plaetse daer zij gebeeten heeft geweest, als het mogelyk is, zoo niet zal mense teeken op het hoofd; welke teekeningh altyd moet indringen tot op het vlecht; de beesten aldus geteekent moeten negen daegen op gesloten worden. Zij moeten gedurende deze negen daegen daegelyks nugter eeten een brockxken brood, van eenen priester geweyd, ter eere van den h. Hubertus. Men zal gedurende deze negen daegen daegelyks lezen vyfmael onzen Vader en t weest gegroet" (Coornaert, 1976: 258).

(30) Zeebots vermeldt dat anno 1652 in de kerk van Sint-Hubertus te Wakkerzeel 'twee rasende peerden alhier genezen' werden, door ze na overlezing door een priester gewijd brood met bier te geven. In 1654 wordt nogmaals een paard na dezelfde procedure genezen (Huyghebaert, L. 1949: 143-145) verklaard.

(31) In het British Museum te Londen is een imposante staf (16de eeuw) te bewonderen, die afkomstig is uit de abdij van Saint-Hubert (Huyghebaert, L., 1949: 122).

(32) Hondsdolheid bleef een gevreesde en vreselijke ziekte, in zoverre zelfs dat de familie van een patiënt er niet voor terugdeinsde euthanasie uit te voeren. Hallet verzette zich tegen deze praktijken, wat bewijst dat euthanasie nog voorkwam aan het eind van de negentiende eeuw (Lefèvre J.B. 1992: 19-20).

(33) Private collectie. In: Dierkens & Duvosquel, 1992: 19.

(34) Chalon, J. 1921-22: 294.

- (35) Loodts, B. 2003: 87.
- (36) De Vlaamse arts Jan Baptist van Helmont (1577-1644) verhaalt in zijn *Demens Idea* (Duitse uitgave: Salzburg, 1683) hoe hij inscheepte in Sluis om na te gaan hoe een door een hond gebeten oude man uit Gent op een schip hangend aan de ra werd meegevoerd voor onderdompeling in de zee. Hij werd tweemaal, de duur van een weesgegroet, ondergedompeld in het koude zeewater, waarna hij genezen zou zijn en nog vele jaren gezond zou leven.
- (37) Mestieshonden zijn halfbloedhonden die zich hebben gekruist met wolven.
- (38) Gaidoz, H. 1887: 102-103.
- (39) In het *Natuer- en Huyshoud-kundige Historie der Honden ofte Onderwijs door W.T. uyt het Hoogduytisch vertaald in het Nederduytisch en noyt voor desen in de Vlaemsche Tael gedrukt (1796)* tot Maestricht. Men vind-se te koop tot Gend by Ph. En P. Gimblet op de Koornmarkt.
- (40) Deze remedie is gekend als het enige echte en ware geneesmiddel, de Moneta-geneeswijze, genoemd naar de lijfarts van de koning van Polen. De methode wordt in 1792 in Amsterdam gepubliceerd en kort nadien ook in Antwerpen. Het *Avis-Bericht* stelt dat dankzij de Moneta-methode 'spaense vliegen, scarificatien, aderlaatingen en baden' niet langer nodig zijn (Huyghebaert, L. 1949: 69).
- (41) Huyghebaert, L. 1949: 73-76.
- (42) Beschreven door van Vollenhoven (1937), attaché van de Nederlanden te Brussel tijdens WO I. Tijdens zijn verblijf heeft hij de minuten van de gemeenteraadzittingen van de Stad Antwerpen bestudeerd.
- (43) Despy, G. 1991: 242-243.
- (44) van Aalst, P. 154: 307.
- (45) Twaalf domeinen vielen onder het klooster van Andage: Arville, Riennes, Paliseul, Jemelle, Tellin, Lesterny, Revogne, Froidieu, Givet, Anseremme en Romedenne (Despy, G. 1991: 245).
- (46) Despy, G. 1991: 245-47.
- (47) Het was zeer gebruikelijk dat vorsten en graven kloosters stichtten. Dit was een elegante manier om een betere controle te hebben over hun grondgebied. De abdijen controleerden zeer grote gebieden waar de leenmannen geen zeggenschap hadden. Een groot voordeel was dat de functie van abt niet erfelijk was, en dus geen bedreiging voor de koninklijke macht. Daarom zullen Robrecht II en Karel de Goede de positie van kanselier van het Graafschap Vlaanderen aan de abt van Sint-Donaas toewijzen.
- (48) Bertrand, J. 1954, Deel II, 590-592.
- (49) de Reinsberg-Düringsfeld (1870: 189).
- (50) Auteurs als Réjalot hadden het moeilijk met deze situatie en gingen er van uit dat Sint-Hubertus de geestelijke, maar niet de biologische vader van Floribertus was.
- (51) Hubertus zou er regelmatig verblijven op de *métairie* (pachter en eigenaar delen de opbrengst) van zijn vrouw. Sommige verhalen laten de verschijning gebeuren tijdens een jachtpartij in de Ardense wouden (de Reinsberg-Düringsfeld, 1870: 190).
- (52) In sommige volkse versies gaat Hubertus op het graf van Sint-Petrus en Sint-Paulus bidden. Dit is het geval in de versie van Pater Zeebots (1665).
- (53) Deze versie verschilt van deze die wij in de *Vita Quarta* vinden (zie hoger).
- (54) Tongeren voor de Reinsberg-Düringsfeld (1870: 189).
- (55) Volgens de overlevering zou het hart van Sint-Hubertus in Tervuren bewaard zijn gebleven. Dit zou wel kunnen verklaren waarom Tervuren een zeer belangrijke bedevaartplaats werd.
- (56) Dom Réjalot is van mening dat slechts een deel van het lichaam naar Andage werd overgebracht en dat een deel in Luik is gebleven (Réjalot, T. 1934: 10-11, 17-18).
- (57) Cf: http://www.sthubert.be/texts/fr_frame_principal.htm.
- (58) van Aalst, P. 1954: 306-308.
- (59) Vandaag is Saint-Hubert een toeristische trekpleister en het afficheert zichzelf als de "Capitale européenne de la chasse et de la nature" (cf: <http://www.sthubert.be/>).
- (60) Linder, K. 1940: 426-428.
- (61) De Cleene, M. 2000: 129.

- (62) De Keltische godin van de jacht, maan en wouden (Arduinna, Arduena, Arduenna, Ardainna of Ardoina). Zij zal ook haar naam geven aan de 'Ardennen'.
- (63) De prediker Walfroy vestigde zich in de zesde eeuw op de heuvel te Margut, (in Frankrijk, op korte afstand van het huidige Belgische Orval) waar de godin Arduinna werd aanbeden. Hij richtte er een zuil op en besloot er dag en nacht op te blijven zitten (hij werd zodoende een styliet) om de heidenen te bekeren. L'Ermitage de Saint Walfroy (de kapel van Saint-Walfroy) werd herbouwd na meerdere verwoestingen (o.a. WO II).
- (64) Door de komst van de Romeinen kregen de Keltische en Germaanse godinnen van de jacht de naam van hun Romeinse alter ego: Arduinna = Diana.
- (65) Deel III: 24.
- (66) Schwappach. 1922, Deel I: 470.
- (67) In 1665 schreef de jezuïet Anthanasius Kircherus een in Rome uitgegeven levensbeschrijving van Sint-Eustachius, wat er op wees dat hij voor de roomse kerk een belangrijke heilige was.
- (68) Sint-Forannen was bisschop van Domhnach-Mor of Armagh in Ierland, maar hij verkoos toch aan missioneringwerk te doen. In 962 stichtte hij de abdij van Waulsort bij Dinant.
- (69) Heel wat relikwieën worden ondergebracht in 'sprekende relikschrijnen', dit zijn relikwiehouders waarvan de vorm verwijst naar de relikwie.
- (70) Vele auteurs spreken over jachthoorn als het in feite om een drinkhoorn gaat. Een jachthoorn heeft aan beide zijden een opening.
- (71) Op 9 maart 1513 werd Giovanni de Medici op zijn 37ste paus Leo X. Hij was meer bekommerd om zijn positie als hoofd van de Medici, dan als hoofd van de Kerk. Hij versmolt de belangen van Florence en Rome en benoemde neven en vrienden tot kardinaal. In 1517 vonden enkele kardinalen, waaronder Alfonso Petrucci, dat dit nepotisme niet verder kon. De dokter van de paus, Pietro Vercelli, werd omgekocht om zijn patiënt te vergifigen. Het complot werd ontdekt en de straffen waren niet mals: kardinaal Petrucci werd gewurgd en Vercelli gevierendeeld!
- (72) Lefèvre. J.B. 1995: 24.
- (73) Men gaat er vandaag van uit dat slechts een deel van de relikwieën aan de abdij van Andain werd geschonken (<http://www.tresordeliege.be/fr/documents/sthubert.html>).
- (74) De Sint-Salvatorkathedraal te Brugge heeft een Sint-Hubertusschrijn uit 1678 en een zestiende-eeuwse relikwiehouder met een stuk van de schedel (*occipaal*) van de H. Hubertus (Kervyn, 2005: nr 65 & 66). De relikwiehouder past perfect in het schrijn. Er is geen enkele bron die vermeldt dat er in Brugge twee relikwieën van Sint-Hubertus zouden aanwezig zijn. Daarom mag men er van uitgaan dat het schrijn waarschijnlijk besteld werd voor de relikwie en dat deze ouder is dan het schrijn. Wie het schrijn heeft besteld is niet gekend, maar waarschijnlijk waren het de toenmalige kerkmeesters (Kervyn, persoonlijke mededeling januari 2006).
- (75) Een aflat gaf de zekerheid dat de vroeger begane zonden vergeven waren en dat de obstakels op het pad naar de hemel waren verwijderd. Natuurlijk mocht men geen nieuwe zonden begaan. Indien dit toch het geval was, moest men een nieuwe aflat kopen. Het is vooral het systeem van aflaten dat Luther tegen de borst stootte en heeft geleid tot zijn scheuring met de roomse kerk.
- (76) Huyghebaert; L. 1949: 292.
- (77) Huyghebaert, L. 1949: 301.
- (78) Huyghebaert, L. 1949: 303
- (79) De manier van jagen verschilde nogal volgens de stand die men er kon op nahouden. Het 'kleine volk' mocht jagen op konijnen met een fret of met netten en met een uil op klein gevogelte. De middelmatige jacht op hazen, vossen, fazanten en patrijzen was voorbehouden aan de burgerij. Zij joegen met honden en valken. De 'lange of edele jacht' met windhonden of andere meutehonden op herten en everzwijnen was voorbehouden aan de adel die deze meutes kon bekostigen. De talrijke bossen (o.a. het nog bestaande Meerdaalbos) rond Leuven leenden zich tot alle vormen van jacht.
- (80) Huyghebaert, L. 1949: 79.
- (81) Huyghebaert, L. 1949:313.

- (82) Tegen 2008 omgevormd in Stadsmuseum (STAM).
- (83) Tricot-Royer, Dr. 1926. La visite médico-historique de Bruges. In: *Bruxelles médical*. Nr 21. In Huyghebaert L. 1949: 80-81.
- (84) De *confrérie noble* heeft zich laten erkennen door de *Archiconfrérie de Saint-Hubert* in Saint Hubert, in de hoop dat de toenmalige abt Célestin de Jongh zou bemiddelen bij koning en keizer voor het verkrijgen van eretekens.
- (85) Huyghebaert, L. 1949: 322-323.
- (86) Huyghebaert, L. 1949: 328.
- (87) Huyghebaert, L. 1949: 332.
- (88) Huyghebaert, L. 1949: 335.
- (89) Bekend is de barokke slotkapel gebouwd in 1617 in opdracht van de Aarts Hertogen Albrecht en Isabella, naar een plan van Wenceslas Coeberger. In de achttiende eeuw werd in de paltskapel (Kathedraal) van Aken een kapel aan Sint-Hubertus gewijd. Dit wijst op het belang van de heilige in de Duitse gebieden.
- (90) Huyghebaert, L. 1949: frontispice.
- (91) Gevaert, H. 1991. Persoonlijke mededeling november 1991. (92) Koninklijke Wipmaatschappij Sint-Hubertus.
- (93) St Hubertus-Schützenbruderschaft Gürzenich.
- (94) Marx, F. 1995: 200.
- (95) Hier was Hubertus' landhuis gelegen en het is tevens de plaats waar de bisschop op 30 mei 727 volgens de overlevering zou overleden zijn.
- (96) De vereniging heeft een 'Collier d'argent de la Societé'. Het is een circa driehonderd jaar oude zilveren ketting met een Hubertushoorn, een gekroonde papegaai en koninklijke wapens.
- (97) Akademische Jägerschaft St. Eustachius in Würzburg (D) of de St. Eustachius Schützengesellschaft 1861 in Ochtendung (D).
- (98) Op een schilderij (onbekende meester) in het Stadsmuseum van Düsseldorf zien wij Keurvorst Carl Philipp (1716-1742) Hertog van Jülich-Berg afgebeeld met een halsketting met het juweel van de Sint-Hubertusorde, dat hangt boven het juweel van het Gulden Vlies.
- (99) De Sint-Hubertushond is een brakhond (hondensoort met hangoren) die zou afstammen van de Keltische brakhonden. Aangenomen wordt dat deze speur- en jachthond (ook bloedhond genoemd) reeds in 825 in het klooster van Andain werd gekweekt. Voor de 'parforce'- of drijfjacht waren grote meutes van deze honden nodig. Het verzekerde een goed inkomen voor de kennelhouders (van Elsbergen, H.: 1995: 181-82). Honden zijn een belangrijk attribuut van Sint-Hubertus, vooral omdat hij aangeropen werd voor de zo gevreesde hondsdolheid. Het belang van de hond voor de abdij van Saint-Hubert wordt aangetoond door het feit dat zij elk jaar zes koppels honden, soms met grijpvogels, aan de Franse koning schonken als tegenprestatie voor de bescherming die zijn hof aan de abdij schonk. Honden en valken waren essentieel voor de jacht, omdat de jachtregels stelden dat men 'hayr op hayr ende pluym op pluym' moest jagen. Op gevogelte mocht alleen met 'grijpvogels' – waarmee men valken bedoelde – gejaagd worden.
- (100) Hubertus-Sprudel uit Hönningen aan de Rijn.
- (101) Kinheimer Hubertuslay Spätlese (Moezel).
- (102) Jägermeister-Kräuterlikör Wolfsbüttel.
- (103) Reudenbach H.-J.. 1995: 99-101.
- (104) Religieuze prentjes werden, onder impuls van de Antwerpse jezuïeten, na de herovering van de stad door Alexander Farnese (1585), een zeer populair propagandamiddel voor de verspreiding van de cultus van de Maagd Maria. De kerkelijke overheden steunden dit propagandamiddel.
- (105) Huyghebaert, L. 1949: 145.
- (106) Huyghebaert, L. 1949: 109.
- (107) Huyghebaert, L. 1949: 235.
- (108) Huyghebaert, L. 1949: 258.
- (109) Wij kunnen hier de bevestiging zien van onze stelling dat de 'beking' van Hubertus als een Paulusbeking mag worden aangezien. Ook Paulus die, in tegenstelling tot wat

meestal beweerde wordt, geen Romein maar een Jood was, vervolgde de zijnen. De tekstschrijver heeft hier opvallende parallellen getrokken.

(110) In de Franse versie staat: '*cantique sur l'air: Qui va danser...*'. De auteurs hebben niet kunnen achterhalen om welk liedje het hier gaat.

(111) Huyghebaert, L. 1949: 262.(112) Vader en zoon Galle waren beide graveurs en hadden dezelfde voornaam. Toeschrijvingen worden hierdoor zeer moeilijk.

(113) Huyghebaert, L. 1949: 274.

(114) De Koninklijke Bibliotheek te Brussel heeft een belangrijke verzameling pelgrimstekens. Ze dateren van de 16de tot de 19de eeuw.

(115) Huyghebaert, L. 1949: 285.

(116) De gravure is door Pieter Breughel II (1564-1638) vereeuwigd in een schilderij in de collectie van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen.

(117) Jacquet-Ladrier. F. 1991: 425.

(118) In 1938 staat in *L'appel de Saint-Hubert* dat men het ganse jaar door zijn brood kan laten wijden en dat het klooster in dat jaar zelfs broden naar Algerije heeft gestuurd alwaar er razernij heerste. De schrijver waarschuwt dat het goed is een groot vertrouwen te hebben in het Sint-Hubertusbrood, maar dat men er zich moet voor hoeden een vorm van bijgeloof te maken (Huyghebaert, L. 1949: 288-289).

(119) In: Huyghebaert, L. 1949: 290.

(120) In 2002 heeft auteur JPDK zelf kunnen vaststellen dat in de parochie Sint-Rita (Damme, West-Vlaanderen) tijdens de wijding de gelovigen hun handtassen openden, waarin zich het brood bevond.

(121) de Reinsberg-Düringsfeld. 1870: 198.

(122) 1ste licentie Kunstwetenschappen, optie etnische Kunst. Prof. Dr. M. De Cleene.

(123) De enquête heeft aangetoond dat er tijdens de periode 1999-2004 nog wijdingen plaatsgrepen in de volgende kerken: Sint-Niklaaskerk, Aaigem; H. Hart, Aalst; Sint-Jan Evangelist, Aalst; Sint-Paulus, Aalst; O.L. Vrouwerk, Aalst (Mijlbeek); Sint-Cornelius, Aalter; Sint-Godelieve, Aalter-Brug; Sint-Andreas, Aatrijke; Sint-Adrianus, Adegem; Sint-Jan De Doper, Afsnee; O.-L.-Vrouw Kathedraal, Antwerpen; Sint-Jozef en Christoffel, Assebroek; Sint-Amandus en Job, Astene; Sint-Bavo, Baaigem; Sint-Martinus, Balegem; H. Moeder Gods, Beernem; O.-L.-Vrouw Presentatie Kloosterkerk, Belsele; Sint-Andreas, Belsele; Sint-Job, Belsele Puivelde; H. Hart, Bevegem; O.L.Vrouw, Beveren-Waas; Kapel Zusters, Beveren-Waas; Sint-Martinus, Beveren-Waas; Karmel kloosterkapel, Blankenberge; Sint-Rochus, Blankenberge; H. Kruis, Boekhoute; Sint-Gertrudis, Bovenkerke (Koekelare); Sint-Antonius, Bredene; Sint-Rikier, Bredene; Begijnhofkerk, Brugge; H.-Magdalena en H.-Catharina, Brugge; Sint-Andries, Brugge; Sint Andries, Sint-Baafs, Brugge; Sint Andries, Sint-Willebrord, Brugge; Sint Andries, Sint-Hubertuskapel, Brugge Sint-Pieter; Sint-Martinuskerk, Brust; Sint-Martinus, Burcht; Kapel O.-L.-Vrouw, Deerlijk; Sint-Martinus, Leerne (Deinze); Sint-Rita in den Hoorn, Den Hoorn (Moerkerke-Damme); Sint-Amandus, Denderleeuw; O.-L.-Vrouw ter Sneeuw, Destelbergen; Pius X, Destelbergen; Sint-Jan Berchmans, Diest; Sint-Petrus, Dikkelvenne; Sint-Jozef, Donk (Maldegem); Sint-Gerolf, Drongen; Sint-Martinus, Edelare (Oudenaarde); Sint-Jozef, Eeklo; Sint-Vincentius Martelaar, Eeklo; Kapel Zusters van de Liefde voor Jezus en Maria, Eeklo; Sint-Eligius, Eine (Oudenaarde); O.L.V. Hemelvaart, Eksaarde; O.-L.-Vrouw Doorslaar, Eksaarde-Doorslaar; O.-L.-Vrouw Geboortē & St.-Jozef, Elene (Zottegem); Sint-Martinus, Elsegem (Wortegem-Petegem); Sint-Apollonia, Elst (Brakel); O.-L.-Vrouw Hemelvaart, Erembodegem; Sint-Eligius, Ettelgem; O.-L.-Vrouw, Everbeek (Brakel); Sint-Christoffel, Evergem; Sint-Lambertus, Geistingen (Kinrooi); Christus Koning, Gent; Sint-Baafskathedraal, Gent; Sint-Paulus, Gent; Sint-Vincentius, Gent; O.-L.-Vrouw, Gistel; St.-Paulus Beking, Godveerdegem; Sint-Berlindis, Grotenberge; Sint-Amandus, Gullegem; Sint-Martinusbasiliek, Halle; Sint-Rochus, Halle; Sint-Laurentius, Hamont; Sint-Hadrianus, Handzame; St.-Godelieve (Watermolen), Heule; Sint-Amandus, Heurne (Oudenaarde); St-Jacob de Meerdere, Hoeke, Sint-Maria Horebeke; Sint-Jan Baptist, Houthulst; Sint-Michiel, Ichtegem; Sint-Maarten, Ieper; Sint-Niklaas, Ieper; Sint-Pieter, Ieper; Kapel Zusters, Ieper; Sint-Denijs, Impe (Lede); Sint-Amandus, Ingelmunster; Sint-Rafaël, Izegem; Sint-Blasius,

Jabbeke; Sint-Denijs, Kalken; O.-L.-Vrouw Hemelvaart, Kaprijke; Sint-Martinus, Kessenich (Kinrooi); Sint-Michiel, Kieldrecht; Sint-Martinus, Kinrooi; Sint-Willibrordus, Knesselare; Sint-Antonius Abt, Knokke -Heist; H. Familie, Knokke-Heist Duinbergen; Onbevekt Hart van Maria en Sint-Margareta, Knokke-Heist; Sint-Niklaas, Knokke-Heist Westkapelle; Sint-Martinus, Koekelare; Sint-Pieter, Koksijde; Sint-Bartolomeus, Kortemark; Sint-Elisabeth, Kortrijk; O.-L.-Vrouw ten Hemel opgenomen, Kruibeke; O.-L.-Vrouw Van Bijstand, Kruishoutem; Sint-Katharina, Kuurne; Sint-Michiel, Kuurne; Sint-Pieter, Kuurne; Sint-Amandus, Kwaremont; Sint-Agata, Landskouter; O.-L.-Vrouw (Madonna), Langemark; Sint-Juliaan, Langemark; Sint-Paulus-Bekering, Langemark; H. Drieuldigheid en St.-Christianus, Lapscheure; O.-L.-Vrouw Geboorte, Lebbeke; Sint-Martinus, Lede; Sint-Lieven, Ledeberg; Sint-Aldegondis, Lemberge; Sint-Amandus, Leupegem (Oudenaarde); Sint-Gertrudis, Leuven; Sint-Kwinten, Leuven; Sint-Pieter, Leuven; Sint-Amandus, Leuwegem; Sint-Niklaas, Lochristi; Sint-Laurentius, Lokeren; H. Sacrament kapel, Lommel; Heilige Kruissenheffing, Lotenhulle; Sint-Martinus, Lovendegem; O.L.Vrouw van bijstand, Lozer (Kruishoutem); Sint-Barbara, Maldegem; Heilig Hart, Mariakerke (Gent); O.L.Vrouw Colegem, Mariakerke (Gent); Onze Lieve Vrouw over de Dijle, Mechelen; Sint-Romboutskathedraal, Mechelen; Sint-Vincentius, Meetkerke; Sint-Martinus, Melden (Oudenaarde); Sint-Martinus, Melle; O.L.Vrouw van Gaverland kapel, Melsele; Sint-Bavo, Mendonk; Sint-Jan-Baptist, Menen; Sint-Jozef, Menen; Sint-Sebastiaan, Michelbeke (Brakel); Sint-Petrus en Paulus, Middelburg (Maldegem); Sint-Wilbrodus, Middelkerke; H. Hart, Moerbeke Waas; Sint-Dionysius, Moerkerke (Damme); Sint-Antonius-Abt, Moerkerke-Waas; Sint-Leonardus, Molenbeersel (Kinrooi); Sint-Amandus, Moortsele; Sint-Pieterstoel, Moregem (Wortegem-Peteghem); Sint-Hilarius, Mullem (Oudenaarde); Sint-Bonifatius, Munte; Sint-Vedarius, Nederame (Oudenaarde); Sint-Pietersbanden, Nederbrakel; O.L.Vrouw, Niel; O.L.Vrouw, Nieuwpoort; Sint-Niklaas, Nieuwpoort-Bad; Sint Petrus, Oedelem-Oostveld; Sint-Martinus, Oombergen (Zottegem); Sint-Niklaas, Oostduinkerke; H. Kruis & O.L.Vrouw, Oosteklo; H. Hart, Oostende; O.L.Vrouw Onbevekt, Oostende; O.L.Vrouw Zandvoorde, Oostende; Sint-Anna, Oostende; Sint-Antonius, Oostende; Sint-Franciscus, Oostende; Sint-Jozef, Oostende; Sint-Peter & Sint-Paulus, Oostende; Sint-Gengulphus, Oosterzele; O.L.Vrouw, Oostnieuwkerke; Sint-Jansonthoofding, Oostwinkel; Sint-Servatius, Ophoven (Kinrooi); Klooster Zwarte Zusters, Oudenaarde; O.L.V. van Pamele, Oudenaarde; Sint-Walburga, Oudenaarde; Sint-Paulus, Oudenbos (Lokeren); O.L.Vrouw, Oudenburg; Sint-Lambertus, Parike (Brakel); Sint-Petrus, Pervijze Diksmuide; Sint-Martinus, Petegem; Sint-Lambertus, Poeke; H. Naam van Jezus, Putte Grootlo; Sint-Mauritius, Ressegem (Herzele); O.L. Vrouw, Roeselare; Sint-Antonius van Padua, Ronse; Sint-Hermes, Ronse; Sint-Martinus, Ronse; Sint-Eligius, Ruddervoorde; Sint-Christoffel, Scheldewindeke; Sint-Jansonthoofding, Schellebelle; Sint-Denijs, Serskamp; Sint-Martinus, Sijsele; Sint-Catharina, Sinaai; Sint-Baafs, Sint-Andries (Brugge); Sint-Denijs, Sint-Denijs-Boekel (Zwalm); Sint-Dionysius, Sint-Denijs-Westrem; Sint-Gilles; Sint-Gilles-Waas; Sint-Gorik; Sint-Goriks-Oudenhove; Sint-Georgius, Sint-Joris-ten-Distel (Beernem); Sint-Cornelius, Sint-Kornelius Horebeke; H. Kruisverheffing en St.-Jozef, Sint-Kruis (Brugge); Sint-Martinus, Sint-Lievens-Essen; O.L.Vrouw Hulpt der Christenen, Sint-Maria-Aalster; O.L.Vrouw Hemelvaart, Sint-Maria-Horebeke; O.L.Vrouw Hemelvaart, Sint-Maria-Oudenhove; H. Familie, Sint-Niklaas; H. Hart, Sint-Niklaas; Kristus Koning, Sint-Niklaas; O.L.Vrouw Hulp der Christenen, Sint-Niklaas; Sint-Johannes Bosco, Sint-Niklaas; Sint-Jozef, Sint-Niklaas; Sint-Pieter, Sint-Pieters-Brugge; Sint-Joris & Sint Godelieve, Sleidinge; Sint-Eligius, Snellegem; Sint-Jan Evangelist, Steendorp; Sint-Jacob, Stekene Kemzeke; Sint-Andreas, Strijpen; O.L.Vrouw, Temse; Sint-Jan Evangelist, Tervuren; Sint-Jozef, Tervuren; Sint-Hubertuskapel, Tongeren; Sint-Pieter, Torhout; Sint-Rochus, Uitkerke; Sint-Medardus, Urself; H. Mauritius en Gezellen, Varsenare; O.L.Vrouw, Veldegem; Sint-Martinus, Velzeke-Ruddershove; Sint-Niklaas, Veurne; Sint-Walburga, Veurne; O.L.Vrouw Geboorte, Vivenkapelle; Sint-Blasius, Vlissegem; Sint-Martinus, Volkegem (Oudenaarde); Sint Ghilenus, Waarschoot; Sint-Machutus, Wannegem; H. Kruisverheffing, Wenduine; Sint-Martinus, Werken; H. Hart (Kruiseik), Wervik; Sint-Laurentius, Westende; Sint-Gertrudis, Wetteren; Sint-Medardus, Wijtschate; Sint-Gulielmus, Wilskerke; Sint-Catharina,

Wondelgem; Sint-Godelieve, Wondelgem; Sint-Dionysius, Zarren; Sint-Laurentius, Zedelgem; Sint-Donatianus, Zeebrugge; Sint-Ursmarus, Zegelsem (Brakel); Sint-Laurentius, Zelzate Oost; Sint-Antonius, Zelzate; Sint-Eligius, Zeveneken (Lochristi); O.L.Vrouw, Zevenkote; Sint-Martinus, Zomergem; O.L.Vrouw Hemelvaart, Zottegem; Sint-Laurensius, Zottegem; Sint-Michiels, Zuienkerke; Rusthuis 'Huize Robost' kapel, Zwalm; Sint-Aldegondis, Zwevezele; Sint-Jozef (Den Hille); Zwevezele. Sint-Niklaas; Zwijnaarde; H. Kruis, Zwijndrecht.

BIBLIOGRAFIE

Anoniem, ca. 743. *Vita Prima Sancti Huberti*.

Kervyn, B. 2005. *Catalogus Corpus Sanctorum, verhaal van schrijnen en relieken*. Brugge: Sint-Salvatorskathedraal.

Bertrand, J. SMM. 1954. Sint Hubertus. In: Dom Huyben, J. OSB. et alii. (ed.), *Met de heiligen het jaar rond*. Bussem: Uitgeverij Paul Brand.

Chalon, J. 1921-22. *Fétiches, Idoles et Amulettes*. Saint-Servais: Chalon.

Coornaert, M. Heist en de Eiesluis. De geschiedenis, de topografie en de toponymie van Heist met een studie over de Eiesluis. Tiel: Lannoo.

De Cleene, M. 2000. Persoonlijke enquête te Han/s/Lesse.

De Cleene, M. & M. Cl. Lejeune (2004): *Compendium van Rituele planten in Europa*. Botanisch: volksnamen, vindplaats, beschrijving. Cultureel: rituelen, mythologie, symboliek, kunst, magie, volksgebruiken, volksgeloof, sprookjes, sagen, legenden. Gebruik kruidengeneeskunde, volksremedies, cosmetica, landbouw, industrie, ambachten, huis, tuin en keuken. Derde druk. 1.454 pp., inclusief 312 kleurplaten, 248 figuren en 146 pp. index. Uitg. Mens en Cultuur, Gent.

de Reinsberg-Düringsfeld, Baron. 1870. *Traditions et légendes de la Belgique Tome second*. Bruxelles: Ferdinand Claassen Libraire-Editeur.

De Saumery, P. L. 1738. *Les delices du País de Liège, ou Description géographique, topographique et chorographique des monuments sacrés et profanes de cet évêché - principauté et de ses limites*. Liège: Chez Everard Kints.

Despy, G. 1991. Questions sur les origines de l'abbaye de Saint-Hubert. In Duvosquel & Charneux (Ed.). *Hommage à Léon Hannecart (1939-1990) Archiviste à Saint-Hubert*. Saint-Hubert: Terre et Abbaye de Saint-Hubert.

D'Haenens, A. (ed.). 1989. *Mémoire d'avenir*. Folklore en Belgique. Paris: Duculot.

Dupont, Ch. A. 1991. Les débuts du culte de Saint Hubert à Andage. In: Duvosquel & Charneux (ed.). *Hommage à Léon Hannecart (1939-1990) Archiviste à Saint-Hubert*. Saint-Hubert: Terre et Abbaye de Saint-Hubert.

Gaidoz, H. 1887. *La Rage et Saint-Hubert*. Paris: Alphonse Picard.

Hallet, Fr. 1871. *La rage conjurée par l'oeuvre de Saint-Hubert. Manuel du pèlerin de Saint-Hubert en Ardenne*. Bruxelles: Société Générale de Librairie Catholique.

Huyghebaert, L. 1949. *Sint Hubertus patroon van de jagers in woord en beeld*. Historie, legenden en folklore. Antwerpen: De Sikkel.

Jacquet-Ladrier, F. 1991. Bouchers et ermites ou la dévotion à Saint-Hubert à Namur (XVIIe-XVIIIe siècle). In: Duvosquel & Charneux (eds.). *Hommage à Léon Hannecart (1939-1990) Archiviste à Saint-Hubert*. Saint-Hubert: Terre et Abbaye de Saint-Hubert.

Lefèvre, J-B. 1992. Essai sur la structuration et la diffusion du culte de Saint Hubert. In: Dierkens & Duvosquel (eds.). *Le culte de saint Hubert en Namurois*. Bruxelles: Crédit Communal.

Linder, K. 1940. *Die Jagd in frühen Mittelalter*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

Loodts, B. *Les derniers arbres fétiches de Wallonie*. Neufchâteau: Weyrich Édition.

Marx, F. 1995. Die ältesten St. Hubertus-Schützenbruderschaften in Deutschland, Belgien und den Niederlanden. In: Freckmann & Kühn (eds.). *Le culte de saint Hubert en Rhénanie. Die Verehrung des heiligen Hubertus im Rheinland*. Bruxelles: Crédit Communal.

Pinxten, R. 2000. *Goddelijke Fantasie*. Over religie, leren en identiteit. Antwerpen/Baarn: Houtekiet.

Réjalot, T. 1934: *Manual du pèlerin et du visiteur au sanitaire de Saint-Hubert-en-Ardenne*. Gembloux: Duculot.

Reudenbach, H.-J. 1995. Das liturgische Gedächtnis des heiligen Hubertus nach dem II. Vatikanischen Konzil. In: Freckmann & Kühn (eds.). *Le culte de Saint Hubert en Rhénanie. Die Verehrung des heiligen Hubertus im Rheinland*. Bruxelles: Crédit Communal.

Schlieker, Günther. 1995. Das Tollwut- und Jagdpatronat des heiligen Hubertus. In: Freckmann & Kühn (eds.). *Le culte de saint Hubert en Rhénanie. Die Verehrung des heiligen Hubertus im Rheinland*. Bruxelles: Crédit Communal.

Schwappach, A. 1922. L'évolution de la chasse. In: *Les animus dans la légende, dans la science, dans l'art .etc.* Paris: Bong & C°.

Van Aalst, P. 1954. Sint Beregisus: In: Dom Huyben, J. et alii. (eds), *Met de heiligen het jaar rond*. Bussem: Uitgeverij Paul Brand.

Van Elsbergen, H. 1995. Brackenjagd. In: Freckmann & Kühn (eds.). *Le culte de Saint Hubert en Rhénanie. Die Verehrung des heiligen Hubertus im Rheinland*. Bruxelles: Crédit Communal.

van Vollenhoven, M.W.R. 1937. *St. Hubertus de patroon der jagers. Geschiedenis, legenden, gebruiken, folklore en gilden*. Driebergen: W. Kraal & Zn.

Zeebots, W. 1665. *Het leven, ende mirakelen van den heylighen bisschop ende beltder Hubertus, prince van Aquitanien, lesten bisschop van Tongeren ende eersten van Luyck, stichter der selve ende apostel van Ardennen, wiens H.H. reliquien rusten inde Parochiale Kercke van Waekerzeel*. Tot Loven by de weduwe van Bernard Maes in 't Groen Cruys.